

ВСТУП

Актуальність теми. Як свідчить суспільна практика, застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї до будь-якої особи, навіть правомірне, викликає значний резонанс серед людей як всередині окремо взятої держави, так і за її межами. Наочним прикладом у цьому контексті у сьогоднішній день можна назвати трагічні події на Майдані, які відбулись в Україні у 2013-2014 р.р., а також аналогічні явища, що мали місце у Франції (мітинги та сутички з поліцією так званих «жовтих жилетів»), Іспанії (факти, які стосуються демонстрацій щодо незалежності Каталонії у 2017 р.), Туреччині (розгін демонстрантів у 2016 р., які вимагали зміни політичного режиму), тощо. І, це при тому, що у багатьох зазначених вище випадках дії правоохоронців були правомірними, а в результаті непокори, опору та різних посягань мітингувальників на життя і здоров'я представників влади жертвами такої протиправної діяльності стали сотні цих осіб.

Особливо актуальним це питання є для сфери виконання покарань, включаючи й Україну, позаяк у всіх цивілізованих державах на законодавчому рівні встановлено, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду. Більш того, будучи членом ООН, РЄ та інших авторитетних міжнародних організацій, кожна із держав учасниць взяла на себе юридичні зобов'язання привести національне законодавство до загальновизнаних принципів і норм. Зокрема, Україна ще у 2004 р. прийняла Закон «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства ЄС», а у 2014 р. – «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засуджених до європейських стандартів», які заклали основи видозміни кримінально-виконавчого законодавства з урахуванням вимог і норм європейського права, включаючи й питання, що стосуються діяльності, пов'язаної із застосуванням до засуджених, позбавлених волі, заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і

зброї (у нормах міжнародного права їх називають заходами приборкання засуджених).

Важливим кроком у цьому напрямі стало також прийняття у вересні 2017 р. Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України [1], одним із пріоритетних завдань якої визначено діяльність по реалізації на законодавчому та практичному рівнях змісту пенітенціарної, взамін існуючої кримінально-виконавчої, політики у сфері виконання покарань. При цьому, однією з обставин, яка обумовлює якісну видозміну змісту сучасної кримінально-виконавчої політики України, є та практика, що склалась у кримінально-виконавчій діяльності України в період з 1991 по 2018 р. р.(до та після прийняття у 2003 р. нового КВК України [2]) та яка була пов'язана із застосуванням до засуджених, позбавлених волі, визначених у законі заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї.

Але застосування фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї нерідко приводить до тяжких наслідків у виді смерті, нанесення тілесних ушкоджень для особи, знищення майна, дій, що дезорганізують роботу установ виконання покарань, тощо, які були спричинені у тому числі й протиправними діями персоналу ДКВС України. Саме такі факти не лише встановлені у судах України, але й все частіше стають предметом розгляду у Європейському Суді з прав людини. Причинами цього є відсутність у чинному законодавстві України такої визначеної у нормах міжнародного права вказівки про те, що зазначені заходи завжди мають бути крайніми (п. 64.1. Європейських пенітенціарних правил), стереотипність поведінки персоналу ДКВС України у випадках виникнення конфліктних ситуацій із засудженими, професійне невміння персоналу ДКВС України приймати правильне рішення в екстремальних ситуаціях, низький рівень наукового супроводу даної проблематики.

Саме зазначені обставини й обумовили актуальність даного дослідження та його теоретичне та практичне значення.

Аналіз публікацій за тематикою дослідження. На сьогодні науковці

різних спеціальностей створили відповідне методологічне підґрунтя для проведення різнопланових досліджень з проблеми застосування до засуджених засобів угамування. Вивчення наукової літератури показало, що досить активно та предметно займаються розробленням означеної проблем дослідження такі науковці, як К.А. Автухов, О.М. Бандурка, І.Г. Богатирьов, В.А. Бадира, Б.М. Головкін, О.М. Джужа, Т.А. Денисова, І.О. Колб, О.Г. Колб, В.М. Конопельський, І.М. Копотун, В.О. Меркулова, А.Х. Степанюк, В.М. Трубников, С.Я. Фаренюк, І.С. Яковець та інші. Попри значну кількість наукових досліджень недостатньо дослідженими залишаються питання застосування фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї до неповнолітніх, особливої уваги потребує особливостей застосування засобів вгамування до осіб, засуджених на довічне позбавлення волі та інші аспекти цієї проблеми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дослідження виконано на кафедрі тактико-спеціальної підготовки Академії Державної пенітенціарної служби. Тема дипломної роботи відповідає темі наукових досліджень кафедри тактико-спеціальної підготовки Академії Державної пенітенціарної служби на 2017–2021 роки «Права і свободи людини і громадянина та їх захист кримінально-правовими, кримінально-виконавчими засобами й системою заходів запобігання злочинам» (державний реєстраційний номер 0117u007206).

Метою дослідження є аналіз теоретичних, правових та практичних засад застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї до засуджених, позбавлених волі, в Україні.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі ***завдання***:

- визначити зміст поняття засобів вгамування, які застосовують до засуджених в установах відбування покарань:
- охарактеризувати види на підстави застосування до засуджених засобі фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї;
- проаналізувати особливості та порядок застосування засобів

фізичного впливу;

- дослідити особливості та порядок застосування спеціальних засобів;
- з'ясувати особливості та порядок застосування до засуджених

вогнепальної зброї:

- визначити сутність та порядок застосування дисциплінарної відповідальності персоналу установ виконання покарань за неправомірне застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї;

- уточнити сутність та порядок застосування кримінальної відповідальності персоналу установ виконання покарань за неправомірне застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у зв'язку із застосуванням в Україні до засуджених, позбавлених волі, заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї.

Предмет дослідження – правові підстави та порядок застосування до засуджених в установах виконання покарань фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї.

У ході дослідження було використано наступні загальнонаукові і спеціально наукові **методи** дослідження: *діалектичний метод* наукового пізнання соціально-правових явищ в їх суперечностях, розвитку та змінах, (всі підрозділи роботи); *історико-правовий метод* (визначено стан правового забезпечення практики застосування персоналом органів та установ виконання покарань заходів вгамування (п. 1.1); *метод системного аналізу* який дав можливість сформулювати зміст засад застосування заходів вгамування до засуджених (підрозділи 1.1, 1.2); *порівняльно-правовий метод* дозволив з'ясувати сутність міжнародно-правових підходів та практики застосування за кордоном до засуджених заходів вгамування (п. 1.2); *метод синтезу* сприяв визначенню порядку застосування до засуджених заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї (п.п. 2.1, 2.2, 3.1, 3.2); за допомогою *логічного*

методу визначено види заходів вгамування та здійснена їх характеристика, а також встановлено особливості та порядок застосування заходів вгамування до засуджених, позбавлених волі, персоналом спеціалізованих підрозділів ДКВС України (п.п. 2.1, 2.2, 2.3); *системно-структурний метод* дав можливість з'ясувати зміст кримінальної та дисциплінарної відповідальності працівників ДКВС України за неправомірне застосування заходів вгамування до засуджених (п.п. 3.1, 3.2); *абстрактно-логічний* - для теоретичного узагальнення й формулювання висновків.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в комплексному дослідженні сучасних проблем теоретико-правового характеру відносно практики застосування в Україні до засуджених фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї, та необхідності удосконалення правового механізму зазначеного виду діяльності у сфері виконання покарань

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що результати дослідження мають як теоретичне, так і практичне значення, і використовуються в різних сферах діяльності, зокрема, у:

– *законодавчій діяльності* – з метою вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства;

– *практичній діяльності* – для підвищення ефективності роботи персоналу установ виконання покарань та запобіганні злочинам та дисциплінарним правопорушенням у процесі застосування до засуджених фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї.

– *навчальному процесі* – для використання у викладанні навчальної дисципліни «Кримінально-виконавче право України».

Апробація матеріалів дипломної роботи магістра.

Структура та обсяг дипломної роботи магістра. Робота складається із переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, що містять сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (76 найменувань на 9

сторінках). Повний обсяг дипломної роботи магістра становить 87 сторінок, з них основний обсяг тексту – 73 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ФІЗИЧНОГО ВПЛИВУ, СПЕЦІАЛЬНИХ ЗАСОБІВ ТА ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ

1.1. Поняття та види застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї

Як свідчить практика, будь-яка суспільна діяльність ґрунтується на відповідних принципах (правових, моральних, релігійних, корпоративних та ін.). Виходячи з цього, при з'ясуванні сутності та змісту тієї чи іншої поведінки людини або групи осіб досить важливо визначити, які керівні засади були визначальними при вчиненні певних дій чи бездіяльності. У повній мірі такий підхід стосується і діяльності персоналу ДКВС України, який згідно зі своїм правовим статусом наділений відповідними службовими повноваженнями та гарантіями їх реалізації, включаючи й право на застосування до засуджених, позбавлених волі, передбачених законом заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї, які можна об'єднати поняттям «заходи вгамівного характеру» або «засоби примусу».

Одним із принципів діяльності персоналу виправних і виховних колоній,

Щ

о

в

и

з

н

а

ч

е

н

і

в

та юридичної гарантованості прав і свобод особи, зафіксованих у законі, пов'язаність нормами законодавства діяльності всіх посадових осіб державних органів, або принципом законності в процесі створення і реалізації правових норм тощо [6, с. 343]) належить до спеціально-юридичних принципів права, зміст якого полягає в тому, що, як це витікає зі змісту ст. 8 Конституції України, Основний закон має найвищу юридичну силу, а закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції і повинні відповідати їй [7, с. 89].

Зазначене конституційне положення має важливе значення при з'ясуванні законності нормативно-правового визначення переліку та підстав застосування в Україні до засуджених заходів фізичної сили, спеціальних засобів і зброї. Поряд із цим варто зазначити, що поняття «законність» у міжнародно-правових актах та в практиці прийняття рішень Європейським Судом з прав людини, як показали результати цього дослідження, має широке тлумачення. Зокрема, вимога «законність» не лише передбачає, що представники держави мають діяти в межах наданих повноважень, а й використовувати ці повноваження розумно, помірно та справедливо відповідно до обставин, що розглядаються [8, с. 265]. Крім того, слово «законний» за змістом відсилає до національного законодавства і покладає обов'язок дотримуватися його матеріальних і процесуальних норм, а також норми міжнародного права вимагають, що будь-яке позбавлення волі має відповідати меті ст. 5 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод - захисту осіб від будь-якого безпідставного позбавлення волі. Аналогічно всі заходи, що застосовуються в процесі виконання цього покарання, мають не тільки відповідати чинному законодавству, а й бути необхідними у відповідній ситуації [9, с. 319].

Саме зазначені методологічні підходи і мають бути використані при з'ясуванні змісту поняття заходів вгамування, що застосовуються в Україні до засуджених, які відбувають покарання в пенітенціарних установах [10, с. 147].

Стаття 19 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» визначає, що особи рядового та начальницького складу ДКВС України під час виконання завдань щодо виконання кримінальних покарань у межах законодавчо визначених повноважень, мають право в порядку і випадках, передбачених КВК України [2], Законом України «Про Національну поліцію» [11] й іншими законами України, застосовувати фізичний вплив, використовувати службових собак, а також зберігати, носити спеціальні засоби та зброю, використовувати та застосовувати їх самостійно або у складі підрозділів [12].

Використання фізичної сили, спеціальних засобів і зброї працівниками ДКВС України також передбачено ст. 106 КВК України, яка містить лише перелік підстав їх застосування, а визначення цих понять відсутнє у цій статті. Тлумачення цих понять знаходимо у законах України «Про Національну поліцію» [11] та «Про Національну гвардію України» [13].

Ураховуючи існуючі у теорії права підходи [4; 7; 14], О.В. Охман визначає наступні специфічні риси застосування норм права персоналом установ виконання покарань, які пов'язані з використанням заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї щодо засуджених, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі [15, с. 160]:

1) ураховуючи зміст ч. 1 ст. 106 КВК України «Підстави застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї» його метою виступає припинення:

- а) фізичного опору осіб, що відбувають покарання у виправних і виховних колоніях;
- б) злісного невиконання законних вимог співпрацівників колоній;
- в) буйства засуджених;
- г) участі цих осіб у масових заворушеннях;
- ґ) захваті заручників;
- д) інших насильницьких дій;
- е) втечі з-під варти;

є) навмисне заподіяння особами, які відбувають покарання шкоди оточенню (у формі запобігання таким діям);

ж) заподіяння засудженими шкоди власне собі у такій самій формі запобігання;

2) така діяльність персоналу пенітенціарних установ України є владною, вона передбачає прийняття юридично обов'язкових рішень та містить наступні складові:

а) попередження про намір застосувати визначені статтею 106 КВК України заходи та засоби;

б) використання цих заходів та засобів без попередження у випадках, виникнення безпосередньої загрози життю або здоров'ю працівникам колоній чи інших осіб (ч. 2 ст. 106 КВК України);

в) про застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів або гамівної сорочки необхідно доповісти начальнику колонії шляхом подання рапорту, а при застосуванні зброї ще й повідомити про кожний такий випадок прокурору (ч. 5 ст. 106 КВК України);

3) застосування таких засобів та заходів до засуджених здійснюється шляхом прийняття індивідуально-правових рішень персоналом установи виконання покарань, при цьому вони самостійно визначають форму та рівень фізичної сили, види спецзасобів і зброї щодо конкретних засуджених для досягнення визначеної частиною 1 статті 106 КВК мети;

4) застосування таких засобів та заходів є діяльністю, яка здійснюється законодавчо визначеними уповноваженими суб'єктами – персоналом установ виконання покарань, який є складовою частиною персоналу ДКВС України, що визначено ст. 14 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» [12];

5) застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та зброї здійснюється відповідно до спеціально визначеної процедури (ч. ч. 2-5 ст. 106 КВК України та п.п. 59-63 Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань);

б) застосування таких засобів та заходів закінчується прийняттям акта правозастосування – рапорту та письмового повідомлення прокурора (ч. 5 ст. 106 КВК України) [15, с. 160].

На думку І.О. Колба, перелік і порядок застосування фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї до правопорушників в Україні, включаючи й осіб, які відбувають покарання у пенітенціарних установах, мали два чітко виражених періоди нормативно-правового закріплення, а саме:

а) з 1991 по 2017 р., коли це поняття регулювалося на загальному рівні постановою Ради Міністрів УРСР від 27.02.1991 р. № 49, якою затверджено Правила застосування спеціальних засобів при охороні громадського порядку [16];

б) з 2017 р. до сьогодні зазначена діяльність регулюється постановою КМУ від 20.12.2017 р. № 1024 [17], якою скасовано постанову Ради Міністрів УРСР від 27.02.1991 р. № 49 та затверджено перелік і Правила застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань [18].

Водночас, сьогодні перелік спеціальних засобів, які мають право застосовувати нацгвардійці відповідає переліку спеціальних засобів, визначених для застосування підрозділами Національної поліції України, що передбачено у ст. 42 Закону України «Про Національну поліцію» [11].

Статтею 42 Закону України «Про Національну поліцію» до заходів примусу віднесено: 1) фізичний вплив (силу); 2) застосування спеціальних засобів; 3) застосування вогнепальної зброї [11].

Згідно з ч. 2 ст. 42 Закону України «Про Національну поліцію» фізичним впливом вважається застосування будь-якої фізичної сили, а також спеціальних прийомів боротьби з метою припинення протиправних дій правопорушників [11].

Відповідно до ч. 3 ст. 42 Закону України «Про Національну поліцію» спеціальні засоби як поліцейські заходи примусу включають сукупність пристроїв, приладів і предметів, які спеціально виготовлені, конструктивно

призначені і технічно придатні для захисту людей від ураження різноманітними предметами (у тому числі від зброї), тимчасового (відворотного) ураження людей (правопорушників, супротивників), пригнічення або обмеження волі людини (психологічної чи фізичної) шляхом здійснення впливу на неї чи предмети, які її оточують, з чіткою регламентацією підстав і правил застосування цих засобів і службових тварин [11]. Частиною 4 ст. 42 вищезазначеного закону передбачено 13 видів спеціальних засобів.

Слід констатувати, що порівняно з попереднім рішенням Уряду (1991 р.) [16] у 2017 р. в постанові безпідставно скорочено кількість суб'єктів, які мають право застосовувати спеціальні засоби під час виконання службових завдань, шляхом надання такого права лише військовослужбовцям Національної гвардії України. Нелогічність такого підходу є очевидною, позаяк на час прийняття КМУ постанови від 20.12.2017 р. № 1024 чинними були і сьогодні є Закони України «Про Національну поліцію» [11], «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» [12], КВК України [2] та інші закони, що стосуються діяльності визначених у нашій державі правоохоронних органів [20, с. 10].

Як у зв'язку з цим зазначено в п. 5 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 червня 1992 р. № 8 «Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів» [21], крім судді, військовослужбовця та члена громадського формування з охорони громадського порядку, потерпілими від злочинів можуть бути й працівники правоохоронних органів, що зазначені в частині першій статті 2 Закону України від 23.12.1993 р. «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» [22, с. 136].

На думку О.І. Колба, логічно було б змінити назву постанови КМУ від 27.12.2017 р. № 1024 та викласти її в новій редакції: «Про затвердження переліку та Правил застосування фізичної сили, спеціальних засобів і зброї

при охороні громадського порядку», що дасть можливість залучати до цієї діяльності (та легалізувати її) інші правоохоронні органи. У законах, які визначають їх правовий статус і повноваження, передбачено право застосовувати до правопорушників заходи фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї. До того ж згідно з визначеною в статті 8 Конституції України ієрархією нормативно-правових актів, закони мають вищу юридичну силу, ніж, зокрема, постанови КМУ, а тому зміна назви зазначеної постанови Уряду є беззаперечною[23, с. 161].

О.І. Колб також звертає увагу й на інші відмінності між рішеннями Уряду України у 1991 р. та 2017 р., а саме:

1) у Правилах та Переліку 1991 р. було визначено 17 спеціальних засобів, що застосовуються при охороні громадського порядку (розділ II «Перелік спеціальних засобів»), а також зазначалося, що при охороні громадського порядку можуть також використовуватися службові собаки. У свою чергу, у Правилах 2017 р. кількість таких спеціальних засобів скорочена до 15, включаючи службових собак та службових коней, які увійшли до затвердженого КМУ їх Переліку. Крім того, у Переліку 2017 р. є й такі спеціальні засоби, які частково відсутні у Переліку 1991 р.:

а) електрошокові прилади контактної та контактнo-дистанційної дії (у 1991 р. йшлося тільки про електрошокові пристрої);

б) засоби обмеження рухомості (кайданки, сітки для зв'язування тощо (у 1991 р. - наручники);

в) засоби та пристрої обмеження доступу на певну територію (захисні бар'єри, турнікети) (у 1991 р. - відсутні взагалі);

г) заслін примусової зупинки транспорту (у 1991 р. - пристрій для примусової зупинки автотранспорту «Еж-М»);

г) засоби акустичного та мікрохвильового впливу (у 1991 р. - засоби забезпечення спеціальних операцій);

д) спеціальні маркувальні та форсувальні засоби (у 1991 р. - відсутні);

е) інші засоби [24, с. 11];

2) у Правилах та Переліку 1991 р. була чітко визначена класифікація спеціальних засобів (у 2017 р. - відсутня), а саме:

- а) засоби індивідуального захисту;
- б) засоби активної оборони;
- в) засоби забезпечення спеціальних операцій;
- г) пристрої для відкриття приміщень, захоплених правопорушниками.

Крім того, у Переліку 1991 р. чітко названо види кожного зі спеціальних засобів, що застосовуються при охороні громадського порядку, чого немає, на жаль, у переліку 2017 р. (крім деяких, як от гумові та пластикові кийки, електрошокові пристрої та службові сітки);

3) у Правилах 1991 р. йшлося і про Перелік спеціальних засобів (у 2017 р. окремими додатками до постанови КМУ визначені перелік та Правила застосування спеціальних засобів);

4) у Правилах 1991 р. у спеціальному розділі III визначено особливості застосування засобів активної оборони і забезпечення спеціальних операцій (у 2017 р. у п. 8 Правил закріплено загальні правила застосування спеціальних засобів) [24, с. 12].

Ураховуючи нормативно-правові підходи, які застосовані в постановах Уряду України у 1991 [16] та 2017 р. [17], спеціальні засоби, що застосовуються до засуджених можна класифікувати наступним чином (в основу покладено критерій впливу на особу):

а) заходи психологічного впливу (демонстрація правопорушнику (чи групі таких осіб)) визначених у Переліку спеціальних засобів без їх застосування до засуджених (до таких, зокрема, можна віднести ті засоби, якими споряджені наряди відділів безпеки та нагляду (гумові та пластикові кийки; кайданки; електрошокові пристрої та ін.));

б) заходи запобіжного характеру (застосовуються при конвоюванні; для вгамування бешкету; запобігання заподіянням засудженими шкоди оточенню або самим собі; інше (фізична сила; кайданки; гамівна сорочка тощо));

в) заходи безпосереднього індивідуального впливу на правопорушника (застосовуються персоналом колоній у випадках, визначених у ст. 106 КВК України (залежно від ситуації, що склалася);

г) заходи, що здійснюються при проведенні спеціальних операцій у колоніях (у випадках, наприклад, уведення режиму особливих умов у цих УВП (ст. 105 КВК) (світлошумові гранати; водомети; бронемашини та ін.) [25, с. 43].

Як вважає О.С. Фролов, якщо ж в основу поділу покласти критерій змістовного призначення, то спеціальні засоби, що застосовуються до засуджених можна класифікувати на:

1) засоби індивідуального захисту (шоломи, бронежилети; протиударні та броньовані щити та ін.);

2) засоби активної оборони (гумові та пластикові кийки; кайданки; електрошокові пристрої; ручні газові гранати та ін.);

3) засоби забезпечення спеціальних операцій (водомети; світлошумові гранати та пристрої; патрони з гумовою кулею; ранцеві апарати та ін.);

4) засоби для відкриття приміщень, захоплених правопорушниками (малогабаритні підривні пристрої; пристрої для примусового відчинення приміщень та ін.) [26, с. 15].

Як наголошує Н.Г. Галей, якщо для класифікації використати критерій нормативної визначеності, то спеціальні засоби, що застосовуються до засуджених у місцях позбавлення волі, можна поділити на:

а) засоби, якими забезпечується персонал колоній (бронежилети; кайданки; резинові та пластикові кийки та ін.);

б) засоби, що знаходяться на озброєнні спеціальних підрозділів ДКВС України (засоби, зокрема, для проведення спеціальних операцій);

в) засоби, що використовуються іншими правоохоронними органами, які залучаються до вгамування засуджених у порядку, визначеному ст. 105 та ч. 6 ст. 106 КВК України (згідно з нормативами запобігання, що встановлені

для працівників Національної поліції та військовослужбовців Національної гвардії України) [27, с. 92].

З.В. Журавська пропонує перелік спеціальних засобів, які може/повинен застосувати поліцейський, визначений у ч.4 ст. 42 Закону України «Про Національну поліцію», поділяти на три групи:

а) засоби придатні для захисту людини від ураження різними предметами (у тому числі від зброєю),

б) засоби тимчасового (відворотного) ураження людини (правопорушника, супротивника),

в) засоби пригнічення чи обмеження волі людини (психологічної чи фізичної) шляхом здійснення впливу на неї чи предмети, що її оточують [28, с. 208].

У наукових джерелах можна зустріти й інші класифікаційні групи спеціальних засобів, що застосовуються до правопорушників [29; 30; 31].

Отже, якщо узагальнити інформацію, що стосується як окремо, так і разом взятого визначеного в законі (зокрема в статті 106 КВК) заходу фізичного впливу, спеціального засобу і зброї, то їх зміст, на думку І.О. Колба, можна визначити таким чином: «Під заходами вгамування, що застосовуються до засуджених слід розуміти закріплені в законі засоби психічного та фізичного впливу, які здійснюються персоналом органів та установ виконання покарань щодо правопорушника з осіб, які тримаються в місцях позбавлення волі, з метою припинення тих протиправних діянь, учинення яких є правовою та фактичною підставою для їх застосування» [32, с. 110].

1.2. Правові підстави застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї

Застосування до осіб, позбавлених волі, заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і вогнепальної зброї є тим засобом забезпечення режиму,

якого у міру можливості, як зазначено у п. 33 Мінімальних стандартних правилах поводження з в'язнями [33] та у Пояснювальній записці до Європейських пенітенціарних правил [34], слід уникати, бо він суперечить цивілізованій поведінці. Разом із тим Європейські пенітенціарні правила визнають, що в діяльності установ виконання покарань іноді неминуче виникають ситуації, які вимагають використання фізичного приборкання за допомогою спеціальних засобів для запобігання завданню фізичної шкоди в'язням чи персоналу, втечі або пошкодження майна. При застосуванні засобів приборкання насамперед необхідно виконувати вимоги закону, а не рішення в'язничної адміністрації.

Розглядаючи правові підстави застосування заходів гамування до засуджених необхідно визначитися зі змістом цього поняття. На думку О.І. Колба, під правовими підставами застосування до засуджених, позбавлених волі, заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, гамівної сорочки і зброї слід розуміти сукупність законодавчих актів, що встановлюють принципи, умови та порядок діяльності персоналу Державної кримінально-виконавчої служби та інших правоохоронних органів України, пов'язаної із припиненням протиправної поведінки осіб, які тримаються у місцях позбавлення волі, у конкретно визначених у нормах права випадках, а також подальші дії, які зобов'язані здійснити зазначені суб'єкти вгамування у подальшому [10, с. 147].

Аналіз нормативно-правових актів з означеної проблематики показав, що правові підстави застосування заходів вгамування визначені в наступних джерелах права:

1) Конституції України (ст. ст. 3, 19, 27, 28, 29, 34, 37, 39, 55, 56, 59, 60, 62, 63, 68). При цьому визначальними в основному законі є положення ст. 3, у якій зазначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, та ст. 63, відповідно до якої засуджений користується всіма правами людини і

громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду [3].

2) Стаття 106 КВК України «Підстави застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї» [2].

3) Стаття 19 Закону України «Про попереднє ув'язнення («Підстави та порядок застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, вогнепальної зброї до осіб, взятих під варту» [35].

4) КК України (ст. 36 «Необхідна оборона»; ст. 38 «Затримання особи, що вчинила злочин»; ст. 39 «Крайня необхідність») [36].

5) Закон України від 20.12.1990 «Про Національну поліцію» (ст. ст. 42-46 розділ V «Поліцейські заходи») [11].

6) Постанова КМУ від 28.08.2018 р. № 2823/5 «Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань» (глава XXVI «Підстави для застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї») [37].

7) Наказ Державного департаменту України від 22.10.2004 р. № 205 «Про затвердження Інструкції з організації нагляду за засудженими, які відбувають покарання у кримінально-виконавчих установах» [38].

8) Наказ державного департаменту України з питань виконання покарань від 08.12.2003 р. № 237 «Про затвердження Інструкції з організації охорони кримінально-виконавчих установ закритого типу» (глава 3 «Застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, зброї та службових собак під час охорони об'єктів та переміщення засуджених») [39].

У дисертаційному дослідженні О.І Колба здійснена типологія правових підстав застосування заходів вгамування до засуджених (в основу покладено критерій правової поширеності та безпосередності впливу на кримінально-виконавчі правовідносини), яка включає:

а) загальні правила, що визначені в ст. 106 КВК України;

б) особливі положення, що регулюють порядок дій персоналу колоній щодо неповнолітніх, вагітних жінок та осіб, які проявляють буйство (ч. 3 ст. 106 КВК України);

в) специфічні норми, що пов'язані з регулюванням дій військовослужбовців Національної гвардії та працівників Національної поліції, які залучаються до забезпечення режиму особливих умов відповідно до вимог ст. 105 та ч. 6 ст. 106 КВК України;

г) інші норми, що деталізують дії усіх визначених вище суб'єктів, які вправі застосовувати спеціальні засоби до засуджених, позбавлених волі (п. 8 Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань, що затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 20.12.2017 р. № 1024, розділ XXVI ПВР УВП; Закони України «Про Національну гвардію України» та «Про Національну поліцію») [24, с. 20-21].

Слід вказати, що в Україні саме на рівні закону (ст. 106 КВК України) визначаються підстави застосування до осіб, позбавлених волі, заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і вогнепальної зброї. Так, до осіб, позбавлених волі, якщо вони чинять фізичний опір персоналу колоній, злісно не виконують його законні вимоги, проявляють буйство, беруть участь у масових заворушеннях, захопленні заручників або чинять інші насильницькі дії, а також при втечі або затриманні втікачів із колоній з метою припинення вказаних протиправних дій, а також запобігання заподіяння цими особами шкоди оточенню або самим собі застосовуються: фізична сила, спеціальні засоби, гамівна сорочка та зброя. Гамівна сорочка не застосовується до засуджених неповнолітніх і жінок. Закон забороняє застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і зброю щодо жінок з явними ознаками вагітності, осіб похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності і неповнолітніх, крім випадків учинення ними групового або збройного нападу, який загрожує життю й здоров'ю персоналу колонії чи інших осіб, або збройного опору [40, с. 89-91].

Застосування вищевказаних заходів можливе у разі крайньої необхідності; коли застосування заходів фізичного впливу уникнути все ж неможливо, вони не повинні перевищувати міри, необхідної для виконання покладених на адміністрацію колонії обов'язків, і мають зводитися до завдання найменшої шкоди здоров'ю правопорушників. У разі необхідності адміністрація колонії зобов'язана негайно надати допомогу потерпілим.

Розділ XXVI Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затверджених наказом Міністерства юстиції 28.08.2018 р. №2823/5, визначає підстави застосування до засуджених, позбавлених волі, заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і вогнепальної зброї. Так, персонал органів і установ виконання покарань ДКВС служби України має право застосовувати спеціальні засоби, заходи фізичного впливу, у тому числі прийоми рукопашного бою, для припинення правопорушень з боку засуджених, подолання протидії законним вимогам адміністрації установ виконання покарань, якщо інші способи не забезпечили виконання покладених на них обов'язків. При цьому, вид спеціального засобу, час початку та інтенсивність його застосування визначаються з урахуванням обстановки, що склалася, характеру правопорушення та особи правопорушника [37].

Законодавець зобов'язує про кожний випадок застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та гамівної сорочки складати рапорт та повідомляти прокурора, а про кожний випадок застосування зброї складати рапорт та негайно повідомляти прокурора та Уповноваженого ВРУ з прав людини.

Згідно з Правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань кайданки до засуджених застосовуються кайданки до засуджених застосовуються за розпорядженням начальника установи виконання покарань, його заступників, ЧПНУ та їхніх заступників [37].

Правовими підставами застосування кайданок до засуджених визначено наступні:

- вчинення фізичного опору особовому складу чергової зміни, варті, адміністрації установи виконання покарань або проявів буйства (до заспокоєння);

- спроби самогубства, членушкодження або нападу на засуджених чи інших осіб;

- затримання або доставлення засуджених, які вчинили грубі порушення режиму тримання, до ДІЗО, ПКТ, ОК або карцеру, якщо зазначені особи чинять опір особовому складу чергової зміни або якщо є підстави вважати, що вони можуть завдати шкоди оточуючим або собі;

- переміщення після затримання засудженого, який вчинив втечу або самовільно залишив місце обмеження волі [41, с. 201].

Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань надають право персоналу установи самостійно застосовувати до засуджених засоби сльозогінної та дратівної дії. Частиною 3 глави XXVI Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань визначено правові підстави для їх застосування:

- захист персоналу установи та самозахисту від нападу та інших дій, що створюють загрозу їх життю або здоров'ю;

- припинення масових заворушень і групової непокори з боку засуджених;

- відбиття нападу на будівлі, приміщення, споруди і транспортні засоби установи або звільнення їх у разі захоплення;

- затримання або доставляння засуджених, які вчинили грубі порушення режиму тримання до дисциплінарного ізолятора, приміщень камерного типу, одиночної камери або карцеру, якщо зазначені особи чинять опір; затримання засуджених, що вчинили втечу з місць позбавлення волі;

- звільнення заручників [37].

Крім засобів сльозогінної та дратівної дії, персонал установи виконання покарань має право самостійно застосовувати гумові (пластикові) кийки та заходи фізичного впливу для:

- захисту персоналу установи виконання покарань і самозахисту від нападу та інших дій, що створюють загрозу їх життю або здоров'ю;
- припинення масових заворушень і групової непокори з боку засуджених;
- відбиття нападу на будівлі, приміщення, споруди і транспортні засоби установи виконання покарань або звільнення їх у разі захоплення;
- припинення опору особовому складу чергової зміни, варті, адміністрації установи виконання покарань;
- затримання засуджених, які вчинили втечу з місць позбавлення волі або самовільно залишили місце обмеження волі;
- звільнення заручників [37].

Застосування гамівної сорочки є крайнім заходом впливу на засуджених і може мати місце лише тоді, коли інші заходи щодо припинення буйства було вичерпано й безрезультатно.

Гамівна сорочка застосовується лише за вказівкою начальника установи виконання покарань або особи, яка виконує його обов'язки, у присутності ЧПНУ і обов'язково у присутності медичного працівника. Вказівка медичного працівника про неможливість застосування гамівної сорочки до засудженого підлягає безумовному виконанню [31, с. 87].

Вогнепальна зброя як винятковий захід застосовується у разі скоєння засудженим нападу або інших умисних дій, які безпосередньо загрожують життю персоналу установ виконання покарань або інших осіб, а також у разі втечі з-під варті, якщо іншими засобами неможливо припинити зазначені дії [42, с. 199].

Хотілося б відзначити таку специфічну особливість, що у стані необхідної оборони або крайньої необхідності працівники установи виконання покарань при відсутності спеціальних засобів або зброї вправі використовувати будь-які підручні засоби. Неправомірне застосування працівниками установи виконання покарань фізичної сили, спеціальних засобів та зброї тягне за собою встановлену законодавством відповідальність.

Дамо характеристику найбільш розповсюдженій підставі застосування заходів вгамування засуджених – здійснення фізичного опору працівникам ДКВС України.

Як показали результати вивчення практики, у структурі інших підстав застосування визначених у законі заходів приборкання до засуджених (вчинення злісної непокори, прояви буйства, участь у масових заворушеннях, захваті заручників, вчинення інших насильницьких дій, а також втечі з-під варти (ч. 1 ст. 106 КВК України)), фізичний опір зазначеними особами персоналу виправних і виховних колоній складає щорічно більше 60 % [43, с. 264].

Як це витікає із змісту п. 8 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26.06.1992 р. № 8 «Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність судів і працівників правоохоронних органів», вчинення опору полягає в активній фізичній протидії здійсненню працівником правоохоронного органу обов'язку по охороні громадського порядку [21]. При цьому, в якому стані знаходився правопорушник, вчиняючи фізичний опір, та як на це впливали так звані фонові явища (алкоголь, наркотики, психотропні речовини тощо) досі ні на практиці, ні в науці у повній мірі не досліджено. А, це, у свою чергу, є вирішальним, при прийнятті, зокрема, персоналом пенітенціарних установ рішення про застосування заходів вгамівного характеру, а також при визначенні фактичних підстав для вчинення таких дій щодо правопорушників.

Як вважає О.В. Охман, до фонових явищ у пенітенціарних установах можна віднести наступні:

- 1) у цілому середовище, в якому відбуваються покарання засуджені до позбавлення волі, в якому зосереджені на одній території (колонії) найбільш суспільно небезпечні особи. Так, у 2018 році, крім того, що серед 50 тис. осіб, які тримались у цих установах виконання покарань, більшість були засуджені за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів (ч. ч. 4, 5 КК України [36]),

розбої, грабежі, вбивства та інші злочини проти життя і здоров'я особи, більше 3 тис. 300 осіб або майже 7 % від загальної кількості засуджених перебували на профілактичних обліках установ виконання покарань, як схильні до вчинення злочинів і правопорушень [43, с. 264];

2) об'єктивне існування у місцях позбавлення волі, поряд з офіційними правилами співжиття засуджених (законами та Правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань), приписів, традицій і вимог злочинної субкультури, які вимушують цих осіб функціонувати одночасно у системі двох полярно протилежних систем життєдіяльності [44, с. 150]. Так, у 2018 р. Департамент ДКВС України Мініюсту України на офіційному рівні визнав, що в ряді УВП і СіЗО (майже 20 в цілому по системі) засудженими негативної спрямованості чиниться тиск на загальну масу осіб, які відбувають покарання, та адміністрацію, збираються побори з них та призначаються наглядачі та контролери [45]. Більш того, зазначена категорія засуджених фактично управляє та перешкоджає адміністрації установ виконання покарань у наведенні належного правопорядку та здійсненні передбачених кримінально-виконавчим законодавством України функцій;

3) постійна наявність у засуджених, які тримаються у УВП, предметів, речовин, виробів тощо, перелік яких заборонено чинним кримінально-виконавчим законодавством України (ч. 4 ст. 107, ч. 7 ст. 108, ч. 3 ст. 109 КВК України) та Правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань. Так, знову ж таки, у 2018 р. у засуджених було вилучено 9 тис. 479 грн.; 55 л спиртних напоїв; 6 тис. 376 л браги; 164 грами наркотиків тощо. Як результат: у цьому ж році особами, які відбували покарання в установах виконання покарань, було вчинено 9 злочинів після вживання спиртних напоїв та 2 – з використанням колюче-ріжучих предметів [45]. Саме зазначені фонові явища й скорелювали злочинну поведінку тих засуджених, які використали при вчиненні кримінальних правопорушень в установах виконання покарань заборонені предмети, речовини і вироби;

4) пенітенціарна злочинність в УВП, яка свідчить про об'єктивну неспроможність держави забезпечити безпечні умови життєдіяльності засуджених і персоналу пенітенціарних установ, з одного боку, та наявність постійних кореляційних детермінант у формі кореляційних зв'язків з причинами, що породжують зазначений вид рецидивної злочинності, та умовами, які сприяють цьому [46, с. 189-190]. При цьому, про об'єктивність впливу зазначеного фонового явища в установах виконання покарань на формування та реалізацію злочинної поведінки засуджених свідчить той факт, що, не дивлячись на заходи запобіжного характеру, які вживаються персоналом пенітенціарних установ та їх оперативними підрозділами, зокрема, кількість нових злочинів, які вчиняються засудженими в ході відбування покарань, щорічно не зменшується, а їх рівень в розрахунку на 1 тис. осіб по зрівнянню з 1991 р. (3,91 випадки) [9, с. 1] у 2018 р. виріс майже вдвічі (4,91 випадки) [45];

5) щорічне вчинення персоналом УВП злочинів, які посягають на встановлений порядок виконання та відбування кримінальних покарань, та що свідчить про підвищений рівень віктимності (здатності особи стати жертвою злочину) [47, с. 6] у місцях позбавлення волі, особливо, коли кримінальні правопорушення вчиняються спільно із засудженими. Так, у 2018 р., у порівнянні з 1991 роком (19 злочинів), кількість вчинених злочинів перейшла 100-й рубіж, або збільшилась майже на 80 % [45].

Поряд з цим, варто зауважити, що не у всіх ситуаціях застосування сили до засуджених в установах виконання покарань було обумовлено фактичними підставами, тобто наявність реальних посягань на об'єкти правової охорони у сфері виконання покарань [46, с. 146], зокрема, й з урахуванням наявних фонових явищ. Такий поверховий підхід, як свідчить практика, нерідко приводить до вчинення масової непокори засуджених, дій, що дезорганізують роботу пенітенціарних установ; хуліганства та інших правопорушень. Так, неправомірне застосування заходів вгамівного характеру стало одним із

приводів групової непокори засуджених у Південній виправній колонії Одеської області у травні 2019 року [45].

Таким чином, не дивлячись на закріплення в законі правових підстав застосування до засуджених, заходів фізичного впливу, спеціальних засобів, гамівної сорочки та зброї, персоналу ДКВС України в обов'язковому порядку варто враховувати у зазначених ситуаціях фактичні підстави для вчинення таких дій. Такий підхід не тільки дозволить на практиці більш предметно реалізовувати принцип гуманізму (ст. 5 КВК України), а також запобігати вчиненню з боку засуджених більш тяжких суспільно небезпечних діянь.

Отже, застосування до засуджених заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї є тим засобом дотримання режиму, про який сказано у Пояснювальній записці до Європейських тюремних правил [34], тому його слід уникати, оскільки він виходить за рамки людського поводження. Водночас Європейські тюремні правила визнають, що в діяльності установ виконання покарань іноді неминуче виникають обставини, які вимагають використання фізичного приборкання за допомогою вищевказаних спеціальних засобів для попередження завдання фізичної шкоди спецконтингенту чи персоналу, втечі або пошкодження майна та дезорганізації установи в цілому. При застосуванні засобів вгамування насамперед слід дотримуватися вимог закону, а не рішень тюремної адміністрації [5, с. 15].

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ФІЗИЧНОГО ВПЛИВУ, СПЕЦІАЛЬНИХ ЗАСОБІВ ТА ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ

2.1. Особливості застосування заходів фізичного впливу

Особливу увагу у забезпеченні правопорядку в місцях позбавлення волі законодавець приділив застосуванню фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї. Працівники установ виконання покарань застосовують фізичну силу, спеціальні засоби та зброю на території установ, сусідніх з ними територіях, на яких розташовані режимні об'єкти, а також на об'єктах, які охороняються в порядку, передбаченому законодавством. При цьому, як встановили А.Х. Степанюк та і.С. Яковець, персонал установ виконання покарань в обов'язковому порядку повинен проходити спеціальну підготовку та періодичну перевірку на придатність до дій в умовах, пов'язаних з застосуванням фізичної сили, спеціальних засобів та зброї, а також на вміння надавати домедичну допомогу постраждалим [14; 47].

Відповідно до ст. 106 КВК України до осіб, позбавлених волі, якщо вони чинять фізичний опір персоналу колонії, злісно не виконують його законні вимоги, проявляють буйство, беруть участь у масових заворушеннях, захваті заручників або чинять інші насильницькі дії, а також у разі втечі з-під варти з метою припинення вказаних протиправних дій, а також запобігання заподіяння цими особами шкоди оточенню або самим собі може, крім іншого, застосовуватися фізична сила [2].

Порядок застосування фізичної сили до засуджених регулюється:

- загальними правилами, які визначені в ст. 106 КВК України [2] та Правила внутрішнього трудового розпорядку установ виконання покарань (гл. XXVI) [37];

- особливими положеннями, що регулюють порядок дій персоналу колоній щодо неповнолітніх, вагітних жінок та осіб, які проявляють буйство (ч. 3 ст. 106 КВК України) [2];

- специфічними нормами, що пов'язані з регулюванням дій військовослужбовців Національної гвардії та працівників Національної поліції, які залучаються до забезпечення режиму особливих умов відповідно до вимог ст. 105 та ч. 6 ст. 106 КВК України;

- іншими норми, що деталізують дії усіх визначених вище суб'єктів, які вправі застосовувати фізичну силу до засуджених, позбавлених волі (п. 8 Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань, що затверджені постановою КМУ від 20.12.2017 р. № 1024, розділ XXVI Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань; Закони України «Про Національну гвардію України» [13] та «Про Національну поліцію») [11].

Відповідно до ч. 2. ст. 42 Закону України «Про Національну поліцію» фізичним впливом є застосування будь-якої фізичної сили, а також спеціальних прийомів боротьби з метою припинення протиправних дій правопорушників [11].

Ст. 29 вищезазначеного Закону закріплює вимоги до будь-якого поліцейського заходу (в тому числі й заходів фізичного впливу), а саме те, що поліцейський захід має бути законним, необхідним, пропорційним та ефективним. При застосуванні поліцейських заходів, зокрема, поліцейські зобов'язані дотримуватися правил персональної ідентифікації. Закон закріплює ряд норм щодо персональної ідентифікації поліцейських. Частина 4 ст. 30 Закону зобов'язує поліцейського пред'явити особі документ, що посвідчує його повноваження, у разі якщо його неможливо ідентифікувати за зовнішніми ознаками.

Фізична сила застосовується працівниками установи виконання покарань для затримання засуджених, запобігання злочинів та адміністративних правопорушень, що вчиняються засудженими або іншими

особами, якщо ненасильницьким способом не забезпечується виконання законних вимог [11].

Проте при застосуванні фізичної сили до засуджених обов'язковим є дотримання наступної вимоги: спочатку співробітники повинні застосувати ненасильницькі методи впливу, такі як умовляння, переконання, а якщо вже це не дає бажаного результату, то вони змушені застосовувати фізичну силу.

Як зазначено у ст. 106 КВК України [2] та ст. 43 Закону України «Про Національну поліцію» [11] застосуванню заходів фізичного впливу має передувати попередження про намір використання вказаних заходів, якщо дозволяють обставини. Без попередження вказані заходи фізичного впливу можуть застосовуватися, якщо виникла безпосередня загроза життю або здоров'ю персоналу колонії чи інших осіб.

Відповідно до ч. 2 ст. 43 Закону України «Про Національну поліцію» попередження може бути зроблено голосом, а за значної відстані або звернення до великої групи людей – через гучномовні установки, підсилювачі звуку, і в кожному випадку бажано рідною мовою осіб, проти яких ці засоби будуть застосовуватись, та українською і російською мовами не менше як два рази з наданням часу, достатнього для припинення скоєння правопорушення [11]. Аналогічна норма міститься і у Правилах внутрішнього трудового розпорядку установ виконання покарань: «Попередження може бути здійснено голосом, при значній відстані або зверненні до великої групи людей - через гучномовні установки, підсилювачі мови і в кожному випадку бажано рідною мовою осіб, проти яких ці засоби будуть застосовуватися»(ч. 1 гл. XXVI Правилах внутрішнього трудового розпорядку установ виконання покарань) [37].

КВК України забороняє застосовувати заходи фізичного впливу до жінок з явними ознаками вагітності, осіб похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності та неповнолітніх, крім випадків вчинення ними групового або збройного нападу, який загрожує життю і здоров'ю персоналу колонії чи інших осіб, або збройного опору [2]. Аналогічну норму містить і ч.

5 ст. 43 Закону України «Про Національну поліцію», якою заборонено застосування фізичної сили до жінок з явними ознаками вагітності, малолітніх осіб, осіб з явними ознаками обмежених можливостей або старості, крім випадків учинення ними збройного чи групового нападу, учинення збройного опору поліцейському, що загрожує життю і здоров'ю інших осіб або поліцейських, якщо відбити такий напад або опір іншими способами і засобами неможливо [11]. У разі неможливості уникнути застосування сили вона не повинна перевищувати міри, необхідної для виконання покладених на поліцію обов'язків і має зводитись до мінімуму можливості завдання шкоди здоров'ю правопорушників та інших осіб (співрозмірність сили). Перевищення повноважень по застосуванню сили, в тому числі спеціальних засобів і зброї, тягне за собою відповідальність встановлену законом [11].

Відповідно до ст. 106 КВК України, якщо застосування заходів фізичного впливу уникнути неможливо, вони не повинні перевищувати міру, необхідну для виконання покладених на адміністрацію колонії обов'язків, і мають зводитися до завдання найменшої шкоди здоров'ю правопорушників. У разі необхідності адміністрація колонії зобов'язана негайно надати допомогу потерпілим [2].

Аналогічну норму містить і Закон України «Про Національну поліцію». Якщо у разі застосування заходів фізичного впливу до засуджених, було завдано ушкоджень, то важливо вимагати надання невідкладної медичної допомоги особам, які постраждали в результаті застосування заходів фізичного впливу, адже це обов'язок поліцейського (ч. 4 ст. 43 Закону України «Про Національну поліцію») [11].

Обов'язковою вимогою є складання та подання рапорту начальникові колонії про кожний випадок застосування заходів фізичного впливу.

Аналогічні норми містить і Закон України «Про Національну поліцію», відповідно до ст. 45 якого поліцейський може застосовувати фізичну силу, у тому числі спеціальні прийоми боротьби (рукопашного бою), для забезпечення особистої безпеки або/та безпеки інших осіб, припинення

правопорушення, затримання особи, яка вчинила правопорушення, якщо застосування інших поліцейських заходів не забезпечує виконання поліцейським повноважень, покладених на нього законом. При цьому поліцейський зобов'язаний письмово повідомити свого керівника, а той зобов'язаний повідомити прокурора про завдання особі тілесних ушкоджень унаслідок застосування фізичної сили [46, с. 167].

Отже, як для працівників УВП, так і поліцейських, які відповідно до ст. 105 КВК України можуть залучатися в разі потреби з дозволу Міністра внутрішніх справ України, Голови Національної поліції, керівника територіального органу Національної поліції для припинення масових заворушень чи проявів групової непокори засуджених, встановлено однакові вимоги щодо застосування заходів фізичного впливу на осіб, які відбувають покарання у колоніях [2].

Чинним законодавством встановлено і деякі обмеження застосування заходів фізичного впливу до засуджених. Так, забороняється завдати удари гумовими (пластиковими) кийками по голові, шиї, ключичній ділянці, статевих органах, попереку (куприку) і в живіт, застосовувати кайданки (наручники) більше ніж на 2 години безперервного використання або без послаблення їх тиску (ч. 4 гл. XXVI Правил та ч. 4 ст. 45 Закону) [37; 11].

Відповідно до ч. 1 гл. XXVI Правил внутрішнього трудового розпорядку установ виконання покарань вид спеціального засобу, час початку та інтенсивність його застосування визначаються з урахуванням обстановки, що склалася, характеру правопорушення та особи правопорушника. Аналогічна норма передбачена і для поліцейських [37]. Кожний працівник поліції самостійно визначає вид та інтенсивність застосування заходів фізичної сили та враховує при цьому обставини конкретної ситуації, характеру правопорушення та індивідуальних особливостей особи, яка вчинила правопорушення (ч. 3 ст. 43 ЗУ «Про Національну поліцію») [11]. Поліцейський зобов'язаний негайно зупинити застосування певного виду заходу примусу в момент досягнення очікуваного результату (особа

підкорилася вимозі, лежить на підлозі тощо) (ч. 7 ст. 42 Закону України «Про Національну поліцію») [11].

Персоналу установ виконання покарань надано право самостійно застосовувати заходи фізичного впливу з метою:

- захисту персоналу установи виконання покарань і самозахисту від нападу та інших дій, що створюють загрозу їх життю або здоров'ю;
- припинення масових заворушень і групової непокори з боку засуджених;
- відбиття нападу на будівлі, приміщення, споруди і транспортні засоби установи виконання покарань або звільнення їх у разі захоплення;
- припинення опору особовому складу чергової зміни, варті, адміністрації установи виконання покарань;
- затримання засуджених, які вчинили втечу з місць позбавлення волі або самовільно залишили місце обмеження волі та звільнення заручників [11]. Це, на думку законодавця, має забезпечити ефективність використання заходів фізичного впливу в особливо небезпечних випадках.

2.2. Особливості застосування спеціальних засобів

Відповідно до ст. 106 КВК України до осіб, позбавлених волі, якщо вони чинять фізичний опір персоналу колонії, злісно не виконують його законні вимоги, проявляють буйство, беруть участь у масових заворушеннях, захваті заручників або чинять інші насильницькі дії, а також у разі втечі з-під варти з метою припинення вказаних протиправних дій, а також запобігання заподіянням цими особами шкоди оточенню або самим собі може, крім іншого, застосовуватися спеціальні засоби [2].

Порядок застосування фізичної сили до засуджених регулюється аналогічно заходам фізичного впливу, що викладено у п.2.1 нашого дослідження відзначимо лише особливості правового регулювання застосування спеціальних засобів до засуджених. Так, у Законі України «Про

Національну поліцію» застосуванню заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї присвячено окремі статті (хоча порядок їх застосування майже не відрізняється) [11], то КВК України (ст. 106) [2] та Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань (глава XXVI) [37] взагалі не містить ніяких відмінностей у застосуванні різних заходів та засобів вгамування.

Отже, послідовність застосування спеціальних засобів має бути аналогічною застосуванню заходів фізичного впливу. Обов'язковою умовою має бути попередження про їх застосування, врахування визначених законом обмежень щодо їх застосування до окремих категорій засуджених та обов'язкове повідомлення про кожний випадок їх застосування начальника колонії та прокурора [46, с. 133].

Рішення про застосування спеціальних засобів посадові особи приймають самостійно. Вид спеціального засобу, час початку та інтенсивність його застосування визначаються з урахуванням обставин, що склалися, характеру правопорушення та особи правопорушника.

У разі неможливості уникнути застосування заходів фізичного впливу вони не повинні перевищувати міри, необхідної для виконання покладених на персонал установ виконання покарань обов'язків, і мають зводитися до завдання найменшої шкоди здоров'ю засуджених. Без попередження спеціальні засоби впливу можуть застосовуватися, якщо виникла безпосередня загроза життю або здоров'ю персоналу установи або інших осіб.

Засуджений, до якого були застосовані спеціальні засоби або гамівна сорочка, в обов'язковому порядку проходить медичний огляд та у разі потреби отримує негайну медичну допомогу [48, с. 90].

Виключний перелік спеціальних засобів, які можуть використовуватися працівниками правоохоронних органів містить ч. 4 ст. 42 Закону України «Про Національну поліцію» [11]. Закон детально регламентує, у яких випадках застосовуються ті чи інші спеціальні засоби, та порядок їх застосування.

Працівники поліції мають право застосовувати:

- 1) кайданки (наручники) або інші засоби обмеження рухомості;
- 2) гумові та пластикові кийки (для відбиття нападу або затримання особи, що чинить фізичний опір тощо);
- 3) засоби, споряджені речовинами сльозогінної та дратівної дії (для припинення масових заворушень або групового порушення громадського порядку тощо);
- 4) засоби примусової зупинки транспорту;
- 5) пристрої, гранати, боєприпаси та малогабаритні підривні пристрої для руйнування перешкод і примусового відчинення приміщень (для звільнення особи, незаконно позбавленої свободи, яка знаходиться у приміщенні тощо);
- 6) електрошокові пристрої контактної та контактної-дистанційної дії (для відбиття нападу тварини, що загрожує життю тощо);
- 7) спеціальні маркувальні та фарбувальні засоби;
- 8) пристрої, гранати та боєприпаси світлозвукової дії, засоби акустичного та мікрохвильового впливу або засоби, споряджені безпечними димоутворювальними препаратами;
- 9) водомети, бронемашини та інші спеціальні транспортні засоби;
- 10) пристрої для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії (для знешкодження тварини, що загрожує життю тощо);
- 11) службовий собака/кінь (для затримання/переслідування правопорушника) (ст. 45 Закону України «Про Національну поліцію») [11].

Аналогічний перелік спеціальних засобів містить також постанова КМУ від 20.12.2017 р. № 1024 [17], якою затверджено перелік та Правила застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань [18].

Особлива увага приділена законодавцем порядку застосування до засуджених кайданок. Згідно з Правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань кайданки до засуджених застосовуються за

розпорядженням начальника установи, його заступників, чергового помічника начальника установи та їх заступників [37].

Застосування кайданок до засуджених можливе у разі:

- учинення фізичного опору особовому складу чергової зміни, варті, адміністрації установи або проявів буйства;
- відмови слідувати до дисциплінарного ізолятора, приміщень камерного типу, одиночну камеру або карцер;
- спроби самогубства, членушкодження або нападу на засуджених чи на інших осіб;
- конвоювання після затримання засудженого, що вчинив втечу [48, с. 16-17].

Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань надають право особовому складу установи самостійно застосовувати до засуджених сльозоточиві речовини, гумові кийки для:

- захисту персоналу установи та самозахисту від нападу та інших дій, що створюють загрозу їх життю або здоров'ю;
- припинення масових заворушень і групової непокорності з боку засуджених;
- відбиття нападу на будівлі, приміщення, споруди і транспортні засоби установи або звільнення їх у разі захоплення;
- затримання або доставляння засуджених, які вчинили грубі порушення режиму тримання до дисциплінарного ізолятора, приміщень камерного типу, одиночної камери або карцеру, якщо зазначені особи чинять опір; затримання засуджених, що вчинили втечу з місць позбавлення волі;
- звільнення заручників [37].

Відповідно Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань забороняється застосування засобів сльозогінної та дратівної дії до жінок з явними ознаками вагітності, осіб похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності та неповнолітніх, крім випадків учинення ними

групового або збройного нападу, який загрожує життю і здоров'ю працівників установи виконання покарань або інших осіб, чи збройного опору [37].

Застосування гамівної сорочки законодавець не відносить до спеціальних засобів, але чітко прописує правила її використання в установах виконання покарань для тих же цілей, що і використання спеціальних засобів [49, с. 122].

Застосування гамівної сорочки є крайнім заходом впливу на засуджених і може мати місце тоді, коли вищевказані заходи виявились неефективними. Гамівна сорочка може бути застосована лише за вказівкою начальника колонії або особи, що виконує його обов'язки, під наглядом медичного працівника. Вказівка медичного працівника про неможливість застосування гамівної сорочки до засудженого підлягає безумовному виконанню. У гамівній сорочці засуджений може знаходитися до заспокоєння, але не більше двох годин. Не можна застосовувати гамівну сорочку до жінок і неповнолітніх [49, с. 154].

Ч. 4 ст. 45 Закону України «Про Національну поліцію» містить прямі заборони стосовно застосування спеціальних засобів. Так, забороняється:

- наносити удари гумовими (пластиковими) кийками по голові, шиї, ключичній ділянці, статевих органах, попереку (куприку) і в живіт;
- під час застосування засобів, споряджених речовинами сльозогінної та дратівної дії, здійснювати прицільну стрільбу по людях, розкидання і відстрілювання гранат у натовп, повторне застосування їх у межах зони ураження в період дії цих речовин;
- відстрілювати патрони, споряджені гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, з порушенням визначених технічними характеристиками вимог щодо відстані від особи та стрільби в окремі частини голови і тіла людини;
- застосовувати водомети при температурі повітря нижче +10°C (при цьому, на жаль, не вказано допустимий атмосферний тиск води, яка застосовується);

- застосовувати засоби примусової зупинки транспорту для примусової зупинки мотоциклів, мотоколясок, моторолерів, мопедів, транспортного засобу, що здійснює пасажирські перевезення, а також застосовувати такі засоби на гірських шляхах або ділянках шляхів з обмеженою видимістю, залізничних переїздах, мостах, шляхопроводах, естакадах, у тунелях;

- застосовувати кайданки (наручники) більше ніж 2 години безперервного використання або без послаблення їх тиску [11].

Аналіз законодавства, що регламентує застосування персоналом УВП спеціальних засобів, дозволив виявити недоліки.

Якщо порівняти прийнятий нещодавно Перелік спеціальних засобів, який містить постанова КМУ від 20.12.2017 р. № 1024 з тими спеціальними засобами, про які йдеться у ст. 106 КВК України, та з тим, що використовується у кримінально-виконавчій діяльності персоналу органів та установ виконання покарань, то можна виявити такі розбіжності:

1. Під час охорони виправних і виховних колоній, а також під час проведення обшуків, оглядів та інших режимних заходів персоналом ДКВС України досить широко використовуються службові собаки, які, крім цього, виконують і функцію запобігання тим правопорушенням (як засіб залякування), що є підставою застосувати до засуджених, позбавлених волі, заходів угамівного характеру. Так, у 2018 році у сфері виконання покарань України використовувались 1671 службова собака за штатної їх чисельності 1712 (некомплект становив 2,4%) [50, с. 118]. При цьому протягом цього року службові собаки використовувались в УВП і СІЗО під час виконання завдань у варті з охорони цих установ, окремих виробничих об'єктів, складів із вибухонебезпечними матеріалами, під час переміщення засуджених зустрічними, наскрізними та плановими автомобільними вартами, під час проведення загальних обшуків тощо. Отже, службових собак можна віднести й до спеціальних засобів, які застосовуються до засуджених, позбавлених волі, у випадках, визначених у ч. 1 ст. 106 КВК України, шляхом внесення відповідних змін у цей Кодекс.

2. Відповідно до вимог ст. 105 КВК України та ст. 6 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», до підтримання правопорядку у виправних і виховних колоніях залучаються спеціальні воєнізовані підрозділи ДКВС України, положення та порядок застосування яких регулюється відповідними нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України закритого (конфіденційного) характеру, що суперечить вимогам п. 14 ст. 92 Конституції України, позаяк така діяльність має регулюватись виключно законами. Тож доцільним, як це пропонує В.І. Руденко, було б у зв'язку з цим Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» доповнити ст. 19-1 «Порядок залучення до підтримання правопорядку в колоніях інших воєнізованих формувань Державної кримінально-виконавчої служби України». Застосування при цьому персоналом зазначених підрозділів, визначених у ст. 106 КВК України заходів вгамування до засуджених, позбавлених волі, має здійснюватися виключно на підставі закону та носити персональний характер впливу на правопорушника [51, с. 241].

Як свідчить практика, у ході забезпечення правопорядку в колоніях спеціальні воєнізовані підрозділи ДКВС України озброюються згідно з Переліком, затвердженим Міністерством юстиції України від 20 грудня 2017 року № 1024 [17]. Але доцільним є діяльність спеціальних воєнізованих формувань під час забезпечення особливих умов режиму у виправних і виховних колоніях упорядковати на законодавчому рівні, в тому числі й шляхом внесення змін і доповнень у ст. 106 КВК України.

3. Як це витікає зі змісту ст. 105 та ч. 6 ст. 106 КВК України, до забезпечення правопорядку у виправних і виховних колоніях у встановлених випадках залучаються працівники Національної поліції України. При цьому Перелік спеціальних засобів, які вони вправі застосовувати до засуджених, позбавлених волі, визначається на сьогодні не на підставі вищезгаданої постанови КМУ від 20.12.2017 р. № 1024, а на основі відомчих нормативно-

правових актів МВС України, що не можна визнати правомірною діяльністю з огляду вимог п. 14 ст. 92 Конституції України [23, с. 161].

Отже, у всіх проаналізованих випадках ключовою проблемою є те, що КМУ, відмінивши «старі» Правила застосування спеціальних засобів правоохоронними органами [16], у нових Правилах [17] надав право для такої діяльності тільки військовослужбовцям Національної гвардії України, вивівши за поле правового регулювання діяльність інших правоохоронців, зокрема тих, що залучаються до забезпечення режиму особливих умов у колоніях. Для усунення даної прогалини права необхідно доповнити ч. 1 ст. 106 КВК України.

Щодо Правил застосування спеціальних засобів, то вони також затверджені постановою КМУ від 20.12.2017 р. № 1024 [17], які по змісту мають розширений характер щодо тих положень, які визначені з цих питань у ст. 106 КВК України. При цьому варто зазначити, що у п. 2 цих Правил, визначаючи правові підстави такої діяльності, зокрема для військовослужбовців Національної гвардії України, її розробники жодним словом не обмовились про ст. 106 КВК України, враховуючи, що ці особи у випадках, визначених у законі (ст. 105 даного Кодексу), залучаються до забезпечення режиму особливих умов у виправних і виховних колоніях. Без сумніву, що зазначену правову прогалину також слід усунути [27, с. 93].

Отже, на нашу думку, сьогодні назріла необхідність прийняття відомчої Інструкції про умови та порядок застосування до засуджених, позбавлених волі, фізичної сили, спеціальних засобів, гамівної сорочки, службових собак і зброї (до вирішення цього питання на законодавчому рівні), у тому числі з урахуванням науково обґрунтованих змін і доповнень, що пропонуються різними вченими [32; 46; 52].

2.3. Особливості поводження зі зброєю під час використання її до засуджених в установах виконання покарань

Пунктом 7 ч. 2 ст. 18 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу» [12] посадовим та службовим особам органів та установ надано право застосовувати і використовувати зброю на підставах і в порядку, передбачених Законом «Про Національну поліцію» та іншими законами України. Відповідно до статті 19 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу» [12] особи рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби під час виконання завдань з виконання кримінальних покарань у межах повноважень мають право в порядку і випадках, передбачених Кримінально-виконавчим кодексом, Законом України «Про Національну поліцію» [1] та іншими законами України, застосовувати фізичну силу, використовувати службових собак, а також зберігати, носити спеціальні засоби і зброю, використовувати і застосовувати їх самостійно або у складі підрозділів [12].

Вогнепальна зброя як винятковий захід застосовується у разі вчинення засудженими нападу або інших умисних дій, які безпосередньо загрожують життю персоналу установи або інших осіб, а також у разі втечі з-під варти, якщо іншими засобами неможливо припинити зазначені дії. Порядок застосування вогнепальної зброї до засуджених визначається нормами КВК України (ст. 106) [2], Закону України «Про Національну поліцію» (статті 42, 43, 46) [11] та Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань (глава XXVI) [37].

Загальні підстави застосування вогнепальної зброї до засуджених працівниками Національної поліції персоналом установ виконання покарань містить ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію», яка містить сім пунктів. Та частина 6 глави XXVI «Підстави для застосування заходів фізичної сили, спеціальних засобів та зброї» Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань цей перелік конкретизує та дещо звужує, а саме до двох пунктів. Відповідно до цієї норми вогнепальна зброя як винятковий захід застосовується у разі скоєння засудженим нападу або інших умисних дій, які безпосередньо загрожують життю персоналу установ виконання покарань або

інших осіб, а також у разі втечі з-під варти, якщо іншими засобами неможливо припинити зазначені дії [37].

Така законодавча конструкція дає необхідний рівень регулювання. Цей перелік невичерпний, оскільки містить дефініцію «вчинення інших умисних дій», що в принципі може дозволяти за цією нормою законодавства практично будь-які правопорушні дії засуджених вважати підставою для застосування до них зброї, що навряд чи обґрунтовано.

Законодавства містить також і певні обмеження застосування персоналом пенітенціарних установ зброї. Так, забороняється застосовувати вогнепальну зброю:

- до жінок з явними ознаками вагітності,
- осіб похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності та неповнолітніх, крім випадків учинення ними групового або збройного нападу, який загрожує життю і здоров'ю персоналу установи чи інших осіб, або збройного опору [53].

Відповідно до Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань про кожний випадок застосування зброї складається рапорт та повідомляється негайно прокурор та Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Аналогічну норму містить і ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію», відповідно до якої поліцейський зобов'язаний у письмовій формі повідомляти свого керівника про застосування вогнепальної зброї, а також негайно повідомити свого керівника про активне застосування вогнепальної зброї, який, у свою чергу, зобов'язаний поінформувати центральний орган управління поліції та відповідного прокурора [11].

Необхідно підкреслити, що вимога повідомляти прокурора та керівника установи виконання покарань є обов'язковою процедурою і при її невиконанні засуджені можуть скористатися цим, тобто нанести собі тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості, зробивши винними у цьому персонал пенітенціарної установи.

Вогнепальна зброя не може бути застосована у місцях, де можливо завдати шкоду іншим особам.

Вогнепальна зброя застосовується без попередження:

- при збройному нападі на персонал установи та осіб, які перебувають на її території;

- при іншому явному нападі на осіб, коли їх життю загрожує безпосередня небезпека;

- щодо засудженого, який тікає зі зброєю або на транспортному засобі під час його руху;

- при втечі вночі, в умовах недостатньої видимості, а також у лісистій місцевості;

- при затриманні засудженого, який чинить збройну протидію [54; 55].

У випадках поранення або смерті в результаті застосування вогнепальної зброї забезпечується охорона місця події до прибуття прокурора та слідчо-оперативної групи. Пораненим особам надається медична допомога.

Аналогічні вимоги містить і Закон України «Про Національну поліцію». Так відповідно до ч. 4 ст. 46 Закону поліцейський уповноважений у виняткових випадках застосовувати вогнепальну зброю: якщо існує безпосередня загроза життю особам (поліцейському, членам його сім'ї, жертві нападника, заручнику тощо) або для затримання особи, що чинить збройний опір (що теж створює загрозу життю працівника поліції) [11].

Закон вимагає попередити особу про необхідність припинення протиправних дій і про намір застосувати зброю у всіх випадках.

З цього правила є декілька винятків, які, на жаль, приводять до зловживань:

1) при спробі особи, яку затримують із зброєю в руках, наблизитися до нього, скоротивши визначену ним (поліцейським) відстань, чи доторкнутися до зброї (при цьому яка ця відстань – 1 метр чи 10 метрів, не визначено);

2) у разі збройного нападу, що загрожує життю чи здоров'ю людей;

3) якщо особа чинить збройний опір або намагається заволодіти зброєю;

4) якщо особа, затримана або заарештована за вчинення особливо тяжкого чи тяжкого злочину, втікає із застосування транспортного засобу (ч. 6 ст. 46 ЗУ «Про Національну поліцію»). При цьому, Закон ще раз повторює, що «спроба особи, яку затримує поліцейський із вогнепальною зброєю в руках, наблизитися до нього, скоротивши визначену поліцейським відстань, чи доторкнутися до зброї є підставою для застосування вогнепальної зброї поліцейським» [11].

У лютому 2016 року наказом Міністерства юстиції України від 01.02.2016 р. № 70 була затверджена Інструкція для співробітників поліції про заходи безпеки при поводженні зі зброєю [53]. Значна частина цієї інструкції регулює те, як поліцейські беруть і здають вогнепальну зброю після виконання службового завдання, як проводяться навчальні стрільби і так далі.

Інструкція із заходів безпеки при поводженні із зброєю містить ряд уточнюючих заборон і обов'язків, які відсутні в Законі «Про Національну поліцію» [53].

Озброєному співробітнику поліції категорично забороняється:

- витягувати вогнепальну зброю (боєприпаси) з кобури без необхідності;
- тримати палець на спусковому курку без необхідності;
- знімати запобіжник з положення «запобігання» у всіх випадках, не пов'язаних зі стрільбою;
- безпідставно направляти ствол у бік людей, транспорту, будинків. При необхідності зброю направляється в поверхню, яка може прийняти кулю, наприклад: в землю, стовбур дерева або вгору під кутом 45-60 градусів;
- залишати зброю без нагляду;
- передавати вогнепальну зброю поліції іншим особам;
- користуватися без необхідності чужою зброєю або зброєю, яким поліцейський не вміє користуватися;
- тільки в разі крайньої потреби або для захисту від нападу співробітникам поліції дозволено застосовувати вогнепальну зброю в місцях,

де може бути завдано шкоди іншим особам, а також в вогнебезпечних та вибухонебезпечних місцях (п. 10 Інструкції) [53].

Не зважаючи на існуюче законодавче регулювання поведінки та застосування зброї, працівники поліції продовжують його порушувати. Особливо це стосується вимог щодо співрозмірності фактичної небезпеки, яка виникла, та виду спеціального засобу, який підлягає використанню в даному випадку. З огляду на відсутність ефективного розслідування таких порушень, низьку практику оскарження та покарання, працівники поліції звикли у таких випадках виправдовувати свої незаконні дії, аргументуючи їх загрозою заподіяння шкоди власному життю або життю та здоров'ю громадян [55, с. 354].

Не допустити цього можуть тільки своєчасно виявлені, задокументовані і оскарженні спільно із правозахисниками факти порушень з боку працівників поліції та персоналу установ виконання покарань.

Порівняльний аналіз чинного вітчизняного законодавства та міжнародних нормативно-правових актів, які регулюють питання використання зброї представниками правоохоронних органів, в тому числі і персоналом установ виконання покарань, свідчить про певні відмінності.

Міжнародні нормативно-правові акти, щодо застосування зброї до засуджених в установах виконання покарань, можна дійти висновку, що ці джерела мають загальний характер, тобто стосуються діяльності посадових осіб усіх правоохоронних органів у даній галузі. Нормативним документом, який регламентує застосування зброї у сфері кримінально-виконавчої (пенітенціарної) діяльності є Європейські пенітенціарні правила [34].

Так, у ст. 3 додатку Кодексу поведінки посадових осіб у підтриманні правопорядку (Резолюція 34/169 Генеральної Асамблеї ООН) зазначено, що посадові особи в підтриманні правопорядку можуть застосовувати силу тільки у випадку крайньої необхідності і в такій мірі, у якій це вимагається для виконання їх обов'язків. Застосування сили посадовими особами в дотриманні правопорядку відповідно до Кодексу, повинно мати винятковий характер,

хоча воно передбачає, що зазначені посадові особи можуть бути уповноваженими на застосування сили, яка є розумно необхідною за даних обставин, з метою запобігання злочину або при проведенні правомірного затримання правопорушників чи підозрюваних правопорушників чи при наданні допомоги, при такому затриманні не може застосовуватися сила, що перевищує необхідну для цієї мети межу та застосування вогнепальної зброї вважається крайнім заходом [56].

Слід докласти всіх зусиль, щоб виключити застосування вогнепальної зброї, передусім проти дітей. Як правило, вогнепальну зброю не має бути застосовувано, за винятком випадків, коли підозрюваний правопорушник чинить збройний опір або іншим засобом ставить під загрозу інших, і коли інші заходи, що мають винятковий характер, є недостатніми для засудження чи затримання підозрюваного правопорушника. При цьому про кожний випадок застосування вогнепальної зброї повинно бути негайно повідомлено компетентній владі [57, с. 79].

Отже, співставлення змісту ст. 3 Кодексу поведінки посадових осіб у підтриманні правопорядку зі ст. 36 КК України «Необхідна оборона» та ст. 38 КК України «Затримання особи, що вчинила злочин» свідчить про те, що в нормах вітчизняного законодавця, включаючи ст. 106 КВК України «Підстави застосування фізичної сили, спеціальних засобів і зброї», визначено більш жорсткі умови застосування до засуджених у місцях позбавлення волі зазначених вище заходів і засобів безпеки, ніж у зазначеному міжнародно-правовому акті [56].

Досить важливе значення в контексті розгляду даної проблематики має такий міжнародно-правовий акт, як Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами по підтриманню правопорядку [58, с.40-45]. Відповідно до п. 2 додатку до даних Принципів, у якому зазначено, що уряди та правоохоронні органи розробляють як можна більш широкий арсенал засобів і забезпечують посадових осіб, відповідальних за підтримання правопорядку, різними видами зброї, боєприпасів, що дає змогу

диференційовано застосовувати силу та вогнепальну зброю. До них належить, зокрема, розроблення тих видів зброї, що не призводить до смерті, але нейтралізує порушників, що застосовуються у певних ситуаціях, з метою все більшого обмеження сфери застосування засобів, що можуть вбити чи поранити особу. З цією ж метою необхідно також мати можливість забезпечення посадових осіб, відповідальних за підтримання правопорядку, для їх самозахисту таким спорядженням, як щити, каски, куленепробивні засоби, для виключення необхідності використання будь-якої зброї [58, с. 42].

Важливе значення для удосконалення правового механізму застосування заходів в Україні безпеки до засуджених у місцях позбавлення волі мають положення п. 5 Основних принципів. Зокрема, у цій нормі закріплено, що в усіх випадках, коли застосовується сила або вогнепальна зброя, невідворотно посадові особи з підтримання правопорядку забезпечують надання медичної та іншої допомоги будь-яким пораненим чи особам, які постраждали, у самі короткі строки.

Отже, на відміну від чинного законодавства України, в Основних принципах головними є не протиправні дії засуджених, зокрема злісна непокоря, буйство, а особиста безпека життєдіяльності виправної колонії, тобто об'єкт правового захисту є більш загальним, що слід врахувати під час внесення змін і доповнень до нормативно-правових актів з питань застосування в Україні фізичної сили, спеціальних засобів і зброї до осіб, які тримаються у виправних і виховних колоніях. Такий висновок впливає й зі змісту поняття «безпека», що визначений у наукових джерелах.

Важливе значення мають також положення п. 10 Основних принципів, у якому, зокрема, зазначено, що при обставинах, передбачених в п. 9 цих Принципів, посадові особи з підтримання правопорядку відрекондовуються як такі та дають чітке попередження про намір застосувати зброю, надаючи достатньо часу для відповідної реакції на це попередження, за винятком тих випадків, коли ці дії створюють для посадових осіб з підтримання правопорядку непотрібну небезпеку або небезпеку життю, або нанесення

серйозної шкоди для інших осіб, або ж були явно несумісними або непотрібними при обставинах, що склались унаслідок інциденту [58].

Водночас у зарубіжній практиці, зокрема в поліції Федеративної Республіки Німеччини [59, с. 1-8], для вирішення окремих завдань підготовки посадових осіб з підтримання правопорядку використовуються й «неписані» правила, зокрема, у навчальному процесі цим суб'єктам роз'яснюють, що, відповідно до закону, вони завжди мають право застосувати силу та вогнепальну зброю, але за умови, якщо вони готові зустрітися з родиною потерпілого від їх дій та пояснити, чому вони діяли саме таким чином у ситуації, що склалася [59, с. 38].

Серед спеціальних міжнародно-правових джерел, що стосуються питань, пов'язаних із застосуванням зброї до засуджених, позбавлених волі, можна виділити такі: Мінімальні стандартні правила поведження із засудженими; Основні принципи поведження із засудженими; Правила ООН, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі; Європейські пенітенціарні Правила [34].

У Європейських пенітенціарних правилах, на відміну від КВК України, чітко виписано особливий порядок й умови застосування окремо взятих заходів безпеки, кожному з яких присвячено спеціальний розділ. Зокрема, у розділі «Зброя» (у підпункті 69.1) йдеться про те, що персонал пенітенціарних установ не повинен носити смертельної зброї в межах пенітенціарної установи, за винятком надзвичайних оперативних обставин. При цьому, відповідно до змісту підпункту 69.2 Правил, відкрите носіння іншої зброї, включаючи кийки, персоналом, який працює безпосередньо із засудженими в межах пенітенціарного закладу, має бути заборонено, за винятком випадків, коли вони необхідні для забезпечення режиму та безпеки під час конкретного інциденту [34].

Отже, можна зробити висновок про необхідність видозміни у першу чергу ст. 106 КВК України та приведення її до міжнародних вимог і зразків.

Актуальним для нашого дослідження є досвід Республіки Білорусь. Ураховуючи тяжкі та особливо тяжкі наслідки (смерть, нанесення тяжких тілесних ушкоджень та інше), які настають у разі застосування вогнепальної зброї, важливими є положення, які закріплені в ст. 80 КВК Республіки Білорусь [60] та стосуються випадків її застосування визначеними в Кодексі суб'єктами. При цьому жодного посилання на інші закони у КВК Республіки Білорусь немає, що дає можливість персоналу колоній уживати однозначних, своєчасних та адекватних заходів безпеки з протидії протиправній поведінці засуджених до позбавлення волі.

В Україні, незважаючи на закріплене в ст. 3 Конституції України положення про те, що людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, не створено належних правових механізмів у цьому контексті, включаючи й сферу виконання покарань.

РОЗДІЛ 3

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПЕРСОНАЛУ УСТАНОВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ЗА НЕПРАВОМІРНЕ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ФІЗИЧНОГО ВПЛИВУ, СПЕЦІАЛЬНИХ ЗАСОБІВ ТА ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ

3.1. Дисциплінарна відповідальність персоналу установ виконання покарань за неправомірне застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї

Як свідчить статистика, сьогодні персонал Державної кримінально-виконавчої служби (ДКВС) України нерідко зловживає правом застосування до засуджених заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та зброї, а подекуди, й перевищує свої повноваження при цьому, що у підсумку приводить до істотного порушення прав і законних інтересів як осіб, які перебувають у СІЗО, так і засуджених, які відбувають покарання в установах виконання покарань.

Відповідно до даних Державної пенітенціарної служби України за 2018 рік, структура застосування заходів вгамування до осіб, які відбувають покарання у виправних колоніях, має наступний вигляд:

- всього за рік має місце 1030 таких випадків;
- застосування кайданок - 567 випадків або 55,05% від загальної кількості застосованих до засуджених заходів безпеки;
- застосування кийків гумових - 311 випадків або 30,19% у загальній структурі застосованих заходів безпеки;
- застосування фізичної сили - 116 випадків або 11,26% від загальної кількості застосованих засобів безпеки;
- застосування засобів дратівливої дії - 26 випадків або 2,53% у структурі застосованих заходів безпеки;
- застосування гамівної сорочки - 10 випадків (0,97%) [61, с. 36-37].

При цьому заходи фізичного впливу та спеціальні засоби щорічно, у середньому, застосовується до 1 тис. засуджених до позбавлення волі або до восьми осіб у розрахунку на 1 тис. засуджених, які відбувають покарання у виправних і виховних колоніях України (більше 130 тис. осіб) [61, с. 38].

На думку О.І. Колба, основна причина застосування визначених у ст. 106 КВК України заходів безпеки пов'язана із вчиненням засудженими до позбавлення волі фізичного опору, а також у зв'язку зі спробою останніх здійснити членушкодження чи самогубства. Так, у 90,6% випадків (282 особи) гумові кийки застосовувались при вчиненні засуджених фізичного опору та у 4,8% (15 осіб) — при спробі членушкодження чи самогубства засудженого [61, с. 45].

Як свідчить практика, нерідко застосування зброї до засуджених здійснюється з порушенням вимог законодавства, за що персонал пенітенціарних установ може притягуватися до відповідальності.

Діяльність персоналу пенітенціарних установ значною мірою залежить від дисципліни та законності, про що неодноразово зазначалося в актах розпорядчого характеру Міністерства юстиції України та керівництва ДПтС України. За порушення норм щодо застосування до засуджених заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї персонал УВП може нести дисциплінарну та кримінальну відповідальність.

Згідно з ст. 6 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» персонал ДКВС України зобов'язаний неухильно виконувати закони України, додержуватися норм професійної етики, гуманно ставитися до засуджених і осіб, узятих під варту. Особи рядового і начальницького складу та працівники ДКВС України, які виявили жорстоке ставлення до засуджених і осіб, узятих під варту, або вчинили дії, що принижують їхню людську гідність, притягуються до відповідальності згідно із законом [2].

Поняття «дисципліна» означає свідоме додержання встановлених правовими та іншими соціальними нормами правил поведінки в державному й суспільному житті [42, с. 193]. Різновидом дисципліни є службова

дисципліна. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України», службова дисципліна - це дотримання особами рядового і начальницького складу Конституції і законів України, актів Президента України і КМУ, наказів та інших нормативно-правових актів МВС України, підпорядкованих йому органів і підрозділів та Присяги працівника органів внутрішніх справ України [54].

Підтримання дисципліни у середовищі пенітенціарного персоналу якраз регулюються зазначеним вище законом, а також Дисциплінарним статутом Національної поліції України [55], оскільки відомчого дисциплінарного статуту ДПіТС України поки не має, що, як вважає О.М. Джужа, є прогалиною, адже служба в органах та установах виконання покарань істотно різниться від служби в органах внутрішніх справ, але це питання потребує окремої наукової розробки [46, с. 129].

Крім того, і в чинному КВК України [2] теж відсутні конкретні норми, які б встановлювали дисциплінарну відповідальність персоналу органів і УВП за неправомірне застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї до засуджених. Спроба законодавця відрегулювати це питання у Законі України від 23 червня 2005 р. «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» [12] теж не зняла повністю існуючу проблему. Зокрема, у ст. 16 «Вимоги до персоналу ДКВС і його відповідальність» зазначено, що жорстокі, нелюдські або такі, що принижують людську гідність, дії є несумісними зі службою і роботою в органах, УВП та СІЗО» [12]. А в ч. 2 цієї статті йдеться про юридичну відповідальність персоналу лише у випадках жорстокого ставлення до засуджених і осіб, узятих під варту, та за дії, що принижують їхню людську гідність [55, с. 12].

Аналіз чинного законодавства дозволяє стверджувати, що на сьогоднішній момент притягнення працівників ДКВС України до дисциплінарної відповідальності регламентується загальними нормами трудового законодавства, окремі положення містяться в Інструкції із заходів безпеки при поводженні зі зброєю, затвердженої наказом МВС України від

01.02.2016 № 70 [53], Правилах внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затверджених постановою КМУ від 28.08.2018 р. № 2823/5 [37] та інших відомчих нормативних актах. Крім того, у ВРУ зареєстровано Проект Закону України «Про Дисциплінарний статут пенітенціарної системи» від 01.03.2018 р. № 8083 [56]. Цей проект все ще залишається без розгляду, але 14.03.2018 р. було отримано Висновок комітету ВРУ з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності.

Дисциплінарна відповідальність згідно з чинним законодавством України настає за порушення трудової дисципліни й службових обов'язків. Такі порушення можуть бути виражені як у діях, так і в бездіяльності, допускатися як свідомо, так і з необережності.

Законодавством закріплено такі види дисциплінарної відповідальності:

- 1) у порядку, встановленому законами України;
- 2) у порядку, встановленому Кодексом законів про працю України;
- 3) відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку для робітників і службовців;
- 4) на підставі дисциплінарних статутів та положень, чинних у різних галузях чи сферах державного управління [62, с. 743].

Статтею 12 Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ України передбачено наступні види дисциплінарних стягнень, в тому числі і за порушення вимог щодо застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї: усне зауваження; зауваження; догана; сувора догана; попередження про неповну посадову відповідність; звільнення з посади; пониження у спеціальному званні на один ступінь; звільнення з органів внутрішніх справ [54].

На осіб рядового і начальницького складу, нагороджених нагрудним знаком органів внутрішніх справ, може бути накладено дисциплінарне стягнення у вигляді позбавлення цього знака [54].

Особи рядового і начальницького складу, яких в установленому законодавством порядку притягнуто до адміністративної, кримінальної або

матеріальної відповідальності, водночас можуть нести і дисциплінарну відповідальність згідно з цим Статутом.

Особи рядового і начальницького складу не несуть дисциплінарної відповідальності в разі, якщо шкода завдана правомірними діями внаслідок сумлінного виконання наказу начальника або виправданого за конкретних умов службового ризику.

Підставою дисциплінарної відповідальності є дисциплінарний проступок, сутність якого полягає в невиконанні або в неналежному виконанні працівником ДКВС України покладених на нього службових обов'язків [62, с. 742]. У Дисциплінарному статуті Національної поліції України дисциплінарний проступок визначено, як «порушення поліцейським службової дисципліни, невиконання чи неналежне виконання обов'язків поліцейського або таке, що виходить за їх межі, порушення обмежень та заборон, визначених законодавством для поліцейських, а також у вчиненні дій, що підривають авторитет поліції» [54].

Незалежно від того, на підставі якого нормативно-правового акта настає дисциплінарна відповідальність, їй притаманні певні загальні ознаки:

- 1) її підставою є дисциплінарний проступок;
- 2) за такий проступок передбачено накладення дисциплінарного стягнення;
- 3) стягнення застосовує уповноважений на те орган (посадова особа) в порядку підлеглості;
- 4) межі «дисциплінарної влади» цього органу (посадової особи) чітко встановлено правовими нормами;
- 5) службовець (посадова особа), на якого накладено дисциплінарне стягнення, може його оскаржити у вищій орган (вищій посадовій особі) або в суд;
- 6) за один дисциплінарний проступок може бути накладено лише одне дисциплінарне стягнення [63, с. 94].

Дисциплінарні стягнення застосовують начальники в межах наданих їм прав. Перелік посад начальників та їх прав щодо накладення дисциплінарних стягнень визначається додатком до Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ. Дисциплінарні права інших начальників встановлює Міністр внутрішніх справ України стосовно дисциплінарних прав начальників, передбачених переліком [54].

Старший начальник має право скасувати, пом'якшити чи посилити дисциплінарне стягнення, накладене підлеглим йому начальником, якщо службовою перевіркою встановлено, що воно не відповідає тяжкості вчиненого проступку й ступеню провини.

Накладати дисциплінарні стягнення на працівників слідчого апарату органів внутрішніх справ (з урахуванням додержання вимог кримінально-процесуального законодавства) можуть лише начальники органів внутрішніх справ, яким надано право призначати цих працівників на посаду, їх заступники по слідству, а також начальники вищих органів внутрішніх справ та їх заступники. Дострокове зняття дисциплінарного стягнення в порядку заохочення проводить начальник, який наклав його, рівний йому чи старший прямий начальник.

Порядок накладання дисциплінарних стягнень визначено статтею 14 Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ [54].

Першим кроком є призначення начальником службового розслідування з метою з'ясування всіх обставин дисциплінарного проступку, учиненого особою рядового або начальницького складу.

Службове розслідування має бути завершено протягом одного місяця з дня його призначення начальником. У разі необхідності цей термін може бути продовжено начальником, який призначив службове розслідування, або старшим прямим начальником, але не більш як на один місяць.

Законом забороняє проводити службове розслідування особам, які є підлеглими порушника, а також особам - співучасникам проступку або

зацікавленим у наслідках розслідування. Розслідування проводиться за участю безпосереднього начальника порушника [54].

Перед накладенням дисциплінарного стягнення начальник або особа, яка проводить службове розслідування, повинні зажадати від порушника надання письмового пояснення. Небажання порушника надавати пояснення не перешкоджає накладенню дисциплінарного стягнення.

Наступним етапом повинно стати видання наказу про накладення дисциплінарного стягнення, зміст якого оголошується особовому складу органу внутрішніх справ. При цьому, оголошувати дисциплінарне стягнення особі начальницького складу в присутності його підлеглих заборонено.

Зміст наказу доводиться до відома особи рядового або начальницького складу, яку притягнуто до дисциплінарної відповідальності, під підпис. У разі звільнення з посади або звільнення з органів внутрішніх справ особі рядового або начальницького складу видається витяг з наказу.

Обов'язком є те, що за кожне порушення службової дисципліни накладається лише одне дисциплінарне стягнення. У разі порушення службової дисципліни кількома особами дисциплінарне стягнення накладається на кожного окремо [64, с. 94].

При визначенні виду дисциплінарного стягнення обов'язковим є враховування тяжкості проступку, обставини, за яких його скоєно, заподіяна шкода, попередня поведінка особи та визнання нею своєї вини, її ставлення до виконання службових обов'язків, рівень кваліфікації тощо.

У разі вчинення незначного порушення службової дисципліни начальник може обмежитись усним попередженням особи рядового або начальницького складу щодо необхідності суворого додержання службової дисципліни.

У разі притягнення до дисциплінарної відповідальності осіб рядового і начальницького складу, які мають дисциплінарне стягнення і знову допустили порушення службової дисципліни, дисциплінарне стягнення, що накладається, має бути більш суворим, ніж попереднє [54].

У разі повторного вчинення особою рядового або начальницького складу незначного проступку з урахуванням його нетяжкості, сумлінного ставлення цієї особи до виконання службових обов'язків, нетривалого перебування на посаді (до шести місяців) та з інших поважних причин начальник може обмежитися раніше накладеним на таку особу дисциплінарним стягненням.

Дисциплінарні стягнення у вигляді пониження в спеціальному званні на один ступінь на осіб, які мають перші спеціальні звання, і звільнення з посади на осіб, які обіймають посади найнижчого рівня, не накладаються.

Звільнення осіб рядового і начальницького складу з органів внутрішніх справ як вид стягнення є крайнім заходом дисциплінарного впливу. Рішення про звільнення або притягнення до дисциплінарної відповідальності таких осіб оскаржується в установленому законом порядку [54].

Отже, законність і дисципліна - це обов'язкові ознаки діяльності пенітенціарного персоналу, які на сучасному етапі функціонування ДПтС України потребують удосконалення.

При недотриманні норм законодавства стосовно застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї до засуджених до персоналу пенітенціарних установ можуть застосовуватися дисциплінарні стягнення у порядку, передбаченому Дисциплінарним статутом органів внутрішніх справ [64, с. 79].

Варто визнати, що ухвалення нового Дисциплінарного статуту пенітенціарної системи [65] стане позитивним кроком, як для суспільства, так і для працівників установ виконання покарань.

3.2. Кримінальна відповідальність персоналу установ виконання покарань за неправомірне застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї

Кожен має право на повагу до його гідності. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [3]. Зазначені положення закріплені у Конституції України та є конституційною гарантією захисту прав і свобод людини, у тому числі й від неналежного поводження. Ця норма розповсюджується на засуджених, які відбувають покарання у пенітенціарних установах. Іноді їх права і свободи порушуються внаслідок неправомірного застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї персоналом пенітенціарних установ. Саме такі дії можуть набувати ознак злочину, за що відповідно до КК України настає кримінальна відповідальність [25, с. 90].

Правоохоронці можуть нести і кримінальну відповідальність як за загально-кримінальні злочини, так і за злочини пов'язані з їх службовою діяльністю.

Типовими злочинами, за скоєння яких можуть притягуватися до кримінальної відповідальності персонал УВП за неправомірне використання заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї є:

- перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 КК України),
- ст. 367 «Службова недбалість» (ст. 367 КК України),
- умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118 КК України);
- умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 124 КК України);
- побої та мордування (ст. 126 КК України);
- катування (ст. 127 КК України),
- необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 128 КК України);
- нанесення умисних тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості та деякі інші.

Відповідно до п. 1 ч. 4 ст. 216 КПК України, злочини, вчинені працівниками правоохоронних органів розслідуються слідчими органів Державного бюро розслідувань, крім випадків, коли вчинені такі злочини віднесені до підслідності Національного антикорупційного бюро України [66]. Відповідно до ч. 1 ст. 214 КПК України, такий слідчий зобов'язаний почати досудове розслідування «не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення» [66].

Ст. 8 Закону України «Про державне бюро розслідувань» ще й передбачає створення спеціальної телефонної лінії, можливість подання заяв про злочини через сайт бюро, а також засобами електронного зв'язку, з допомогою яких потерпілий заявник зможе анонімно повідомити про скоєння злочину, підслідного бюро. Усі відомості, отримані у такому порядку, а також із інших джерел, які можуть свідчити про вчинення злочину повинні бути внесені в Єдиний реєстр досудових розслідувань. Більше того, дане положення зобов'язує інші органи державної влади «внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та негайно повідомити про це начальника (керівника) територіального управління Державного бюро розслідувань» у разі отримання інформації про злочин у підслідності бюро. Бездіяльність уповноваженої особи, яка отримала вищеназвані дані може бути оскаржена у порядку ст. 303 КПК України [66].

Розглянемо більш докладно склади злочинів, які скоюють працівники пенітенціарних установ при неправомірному застосуванні заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї.

Як зазначає В.Л. Шиян, не зважаючи на існуюче законодавче регулювання, працівники установ виконання покарань продовжують його порушувати. Особливо це стосується вимог щодо співрозмірності фактичної небезпеки, яка виникла, та виду спеціального засобу, який підлягає використанню у даному випадку [50, с. 119].

З огляду на відсутність ефективного розслідування таких порушень, низьку практику оскарження та покарання, працівники пенітенціарних установ звикли у таких випадках виправдовувати свої незаконні дії, аргументуючи їх загрозою заподіяння шкоди власному життю або життю та здоров'ю громадян. Не допустити цього можуть тільки своєчасно виявлені, задокументовані і оскарженні спільно із правозахисниками факти порушень з боку працівників установ виконання покарань.

Згідно зі ст. 37 КК України не є злочином заподіяння шкоди особою, яка знаходиться у стані необхідної оборони. Необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони [36].

Не є також злочином завдання шкоди іншій людині у стані крайньої необхідності Згідно зі ст. 39 КК України стан крайньої необхідності характеризується тим, що для усунення небезпеки, яка безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності [36].

Перевищенням меж крайньої необхідності є умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода.

Отже, крайня необхідність - це одне з правомірних засобів запобігання небезпеки, що загрожує шкодою особистості, її правам та інтересам, а також охоронюваним законом інтересам суспільства або держави.

У ч. 2 ст. 39 КК України дано поняття перевищення меж крайньої необхідності. Таке перевищення має місце, якщо навмисне заподіюється

шкода, явно не відповідає характеру і ступеня загрожує небезпека і обставин, при яких вона усувалася, коли зазначеним інтересам було заподіяно шкоду рівний або більш значний, ніж відвернена. Характер небезпеки визначається цінністю суспільних відносин, яким загрожував шкоду, а ступінь небезпеки виражається в її інтенсивності, тривалості впливу [67, с. 34]. Так, здоров'ю людей, що уціліли після землетрусу, загрожує відсутність житла, їжі і пиття. У такій ситуації цілком допустимо вилучити зі складу ковдри, воду і продукти харчування.

Практика свідчить, що для здійснення професійних дій працівником УВП в стані необхідної оборони, умови крайньої необхідності або при затриманні особи, яка вчинила злочин (наприклад, для запобігання втечі засудженого), він зобов'язаний кваліфіковано виконати свої функціональні обов'язки відповідно до вимог нормативно-правових документів з професійної підготовки. У зв'язку з цим працівники пенітенціарних установ зобов'язані проходити спеціальну підготовку, а також періодичну перевірку на професійну придатність до дій в умовах, пов'язаних із застосуванням фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї.

Якщо працівники установ виконання покарань перевищують визначені законодавством повноваження при застосуванні фізичної сили, спеціальних засобів або вогнепальної зброї, то вони несуть відповідальність за скоєне як приватна особа за ст. 115 «Вбивство», ст. 129 «Умисне тяжке тілесне ушкодження», ст. 122 «Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження», ст. 125 «Умисне легке тілесне ушкодження» КК України [68].

При перевищенні меж необхідної оборони персонал пенітенціарних установ несе кримінальну відповідальність відповідно до ст. 118 «Умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень в разі перевищення меж необхідної оборони, або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця», ст. 124 «Умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця» КК України.

Залежно від обставин справи дії працівників установ виконання покарань також можуть бути також кваліфіковані за ст. 116 «Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання», ст. 123 «Умисне тяжке тілесне ушкодження, вчинене в стані сильного душевного хвилювання», ст. 126 «Побої та мордування», ст. 127 «Катування», ст. 264 «Недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів», ст. 267 «Порушення правил поводження з вибуховими, легкозаймистими та їдкими речовинами або радіоактивними матеріалами» та деякими іншими статтями КК України.

Умисне порушення встановлених законом підстав та порядку застосування працівників установ виконання покарань фізичної сили, спеціальних засобів або вогнепальної зброї в зв'язку з покладеними на нього обов'язками також може тягнути за собою кримінальну відповідальність за перевищення посадових повноважень відповідно до ст. 365 «Перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу» або ст. 367 «Службова недбалість» КК України [62, с. 743].

Слід враховувати, що співробітник поліції не несе відповідальність за шкоду, заподіяну громадянам та організаціям при застосуванні спеціальних засобів або вогнепальної зброї, коли їм застосування спеціальних засобів або вогнепальної зброї здійснювалося з підстав і в порядку ст. 36 «Необхідна оборона», ст. 38 КК України «Затримання особи, яка вчинила злочин», ст. 39 КК України «Крайня необхідність», ст. 40 КК України «Фізичний або психічний примус», ст. 41 «Виконання наказу або розпорядження», ст. 42 КК України «Діяння, пов'язане з ризиком» КК України.

Більшість випадків неправомірного використання заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї мають склад злочину, передбаченого ст. 365 КК України «Перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу» [36]. Розглянемо його більш докладно.

Відповідно до Постанови Пленуму Верховного суду України 26.12.2003 р. № 15 «Про судову практику у справах про перевищення влади або

службових повноважень» кримінальна відповідальність за ст. 365 КК України настає лише за умови, що дії службової особи були зумовлені її службовим становищем і пов'язані з її владними чи службовими повноваженнями. Якщо такого зв'язку не встановлено, дії винного за наявності до того підстав можуть кваліфікуватися за статтями КК України, що передбачають відповідальність за злочини проти особи, власності, громадського порядку тощо [68].

Відповідно до ч. 1 ст. 365 КК України перевищенням влади або службових повноважень працівником установи виконання покарань визнається умисне вчинення службовою особою дій, які явно виходять за межі наданих йому прав чи повноважень, якщо ними заподіяно істотну шкоду охоронюваним законом правам та інтересам засудженого [36].

При вирішенні питання про те, чи є вихід за межі наданих прав або повноважень явним, необхідно враховувати, наскільки він був очевидним для службової особи і чи усвідомлювала вона протиправність своєї поведінки. Мотиви та мета вчинення таких дій можуть бути різними і на кваліфікацію злочину, як правило, не впливають. Ставлення службової особи до наслідків вчинюваних нею дій можливе як умисне, так і необережне [36].

При кваліфікації цього злочину необхідно відмежовувати перевищення влади або службових повноважень від зловживання владою або службовим становищем. В останньому випадку службова особа незаконно, всупереч інтересам служби використовує надані їй законом права і повноваження (ст. 364 КК України) [36].

Під перевищенням влади або службових повноважень треба розуміти:

а) вчинення дій, які є компетенцією вищестоящої службової особи цього відомства чи службової особи іншого відомства;

б) вчинення дій, виконання яких дозволяється тільки в особливих випадках, або особливого дозволу, або з додержанням особливого порядку, - за відсутності цих умов;

в) вчинення одноособово дій, які могли бути вчинені лише колегіально;

г) вчинення дій, які ніхто не має права виконувати або дозволяти [36].

Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 365 КК України [36], є заподіяння істотної шкоди охоронюваним законом правам та інтересам засуджених, які перебувають в установах виконання покарань.

Якщо шкода полягає у заподіянні суспільно небезпечних наслідків нематеріального характеру, питання про її істотність вирішується з урахуванням конкретних обставин справи. Зокрема, істотною шкодою можуть визнаватися порушення охоронюваних Конституцією України чи іншими законами прав та свобод людини і громадянина (право на свободу й особисту недоторканність), порушення громадської безпеки та громадського порядку. При вирішенні питання про те, чи є заподіяна шкода істотною, потрібно також ураховувати кількість потерпілих осіб, розмір моральної шкоди тощо.

Відповідальність за кваліфіковані види перевищення влади або службових повноважень настає лише за наявності всіх ознак злочину, передбачених ч. 1 ст. 365 КК України, і хоча б однієї кваліфікуючої ознаки, передбаченої ч. 2 або ч. 3 зазначеної статті [36]. При цьому необхідно мати на увазі, що перевищення влади або службових повноважень, супроводжуване насильством, застосуванням зброї або болісними й такими, що ображають особисту гідність потерпілого, діями (ч. 2 ст. 365 КК України) [36], як правило, вже за змістом цих дій свідчить про заподіяння істотної шкоди охоронюваним законом правам та інтересам засуджених, які відбувають покарання в установах виконання покарань.

Насильство при перевищенні влади або службових повноважень може бути як фізичним, так і психічним. Якщо фізичне насильство полягає у завданні побоїв або ударів, заподіянні легких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень, у мордуванні, а психічне - у реальній погрозі заподіяння фізичного насильства щодо потерпілого чи його близьких, дії винної особи потрібно кваліфікувати за ч. 2 ст. 365 КК України [36].

Болісними й такими, що ображають особисту гідність засудженого (ч. 2 ст. 365 КК України, вважаються дії, які завдають йому особливого фізичного

болю чи моральних страждань. Вони можуть полягати у протиправному застосуванні спеціальних засобів (кайданки, гумові кийки, отруйні гази тощо), тривалому позбавленні людини їжі, води, тепла, залишенні її у шкідливих для її здоров'я умовах, використанні вогню, електроструму, кислоти, лугу, радіоактивних речовин, отрути, а також у приниженні честі, гідності заподіянні душевних переживань, глумління тощо.

Тяжкими наслідками при перевищенні влади або службових повноважень (ч. 3 ст. 365 КК України) [36] визнаються заподіяння потерпілому тяжких тілесних ушкоджень або смерті, доведення його до самогубства, спричинення матеріальних збитків, які у 250 і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян (п. 4 примітки до ст. 364 КК України).

Умисне заподіяння смерті чи тяжкого тілесного ушкодження при перевищенні влади або службових повноважень кваліфікується за сукупністю злочинів - за ч. 3 ст. 365 КК України та однією з таких його статей: 112, 115, 121, 348, а вчинення таких дій через необережність охоплюється ч. 3 ст. 365 КК України і додаткової кваліфікації за ст. 119 або ст. 128 КК України не потребує [36].

Умисне вбивство або умисне заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, вчинене службовою особою при перевищенні меж необхідної оборони, кваліфікується за ст. 118 або ст. 124 КК України [36].

У разі, коли при перевищенні влади або службових повноважень фізичне насильство полягало в катуванні, відповідальність за яке передбачена ч. 1 ст. 127 КК України, вчинене охоплюється ч. 2 ст. 365 КК України. Якщо ж катування містило ознаки злочину, відповідальність за який передбачена ч. 2 ст. 127 КК України, дії службової особи необхідно кваліфікувати за сукупністю наступних злочинів - за ч. 2 ст. 127 і ч. 2 ст. 365 КК України [36].

При вирішенні питання про кваліфікацію дій службової особи за ч. 2 ст. 365 КК України за ознакою застосування зброї треба враховувати, що нею визнаються предмети, призначені для ураження живої цілі, і що вона може

бути як вогнепальною (у тому числі гладкоствольною), так і холодною. Застосування зброї передбачає не тільки заподіяння чи спробу заподіяння за її допомогою тілесних ушкоджень або смерті, а й погрозу нею.

У разі застосування службовою особою при перевищенні влади або службових повноважень зброї, якою вона володіла незаконно, її дії необхідно додатково кваліфікувати за ст. 262 або ст. 263 КК України [36].

Якщо службова особа перевищила владу або службові повноваження з метою запобігти шкідливим наслідкам, більш значним, ніж фактично заподіяна шкода, і їх не можна було відвернути іншими засобами, її дії як вчинені в стані крайньої необхідності відповідно до ст. 39 КК України не можуть бути визнані злочинними [36].

Питання про відповідальність службової особи, яка перевищила владу або службові повноваження на підставі наказу чи розпорядження керівника, і це потягло шкідливі наслідки, вирішується з урахуванням вимог ст. 41 КК України [36].

Вивчення практики діяльності персоналу ДКВС України, зокрема у період з 2010 по 2015 р.р., показало, що практично щорічно зазначена категорія осіб притягалась до кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбачено ст. 365 КК України «Перевищення влади або службових повноважень», у тому числі за неправомірне застосування заходів фізичного впливу та спеціальних засобів до засуджених, позбавлених волі, а саме: у 2010 р. мав місце один такий випадок; у 2011 р. - один випадок; 2012 р. - таких злочинів зареєстровано не було; 2013 р. - два випадки; 2014 р. - один випадок; 2015 р. - три випадки. Суттєво не змінились ці показники і у 2016-2018 роках [59, с. 15].

Як вважає О.С. Фролов, однією з обставин, яка сприяє вчиненню зазначених вище злочинів і правопорушень персоналом пенітенціарних установ України, є неналежне інформаційне, методичне та навчально-прикладне забезпечення питань, пов'язаних із застосуванням заходів

фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї щодо засуджених в установах виконання покарань [26, с. 14].

Показовими у цьому контексті є Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, які, в основному, відобразили положення ст. 106 КВК України, не давши зрозумілих роз'яснень по суті підстав, порядку та умов і меж застосування визначених у законі заходів безпеки. Зокрема, у п. 59 цих Правил «Застосування фізичної сили і спеціальних засобів» відмінними від норм закону є лише декілька речень, а саме: в абзаці 3 п. 59 мова ведеться про те, що попередження може бути здійснено голосом, при значній відстані або зверненні до великої групи людей - через гучномовні установи, підсилювачі мови, і про те, що в кожному випадку бажано це робити рідною мовою осіб, проти яких ці засоби будуть застосовуватися [37].

У п. 60 Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань «Порядок і підстави застосування наручників» автори Правил, вживши словосполучення «учинення фізичного опору», так і не роз'яснили його змісту, хоча і в навчальних посібниках, монографіях тощо [69, с. 90], і в постановах Пленуму Верховного Суду України [68] його тлумачення здійснено.

Аналіз інших (крім КК України) нормативно-правових актів України, які тією чи іншою мірою забезпечують діяльність установ виконання покарань, показує, що існують певні недоліки. Так, в КВК України відсутні конкретні норми, які б встановлювали відповідальність персоналу органів і установ виконання покарань за неправомірне застосування фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї, у ч. 2 ст. 16 Закону України від 23 червня 2005 р. «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»[2] мова йде лише про відповідальність за жорстокі, нелюдські або такі, що принижують людську гідність дії, які є несумісними зі службою і роботою в органах, установ виконання покарань та СІЗО.

Ми підтримуємо думку О.І. Колба про те, що для усунення існуючих прогалин у чинному законодавстві України та підвищення рівня профілактики

діяльності установ виконання покарань із запобігання злочинам, пов'язаним з неправомірним використанням фізичної сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї слід вжити внести уточнення до Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», закріпивши норму про те, що персонал пенітенціарної служби несе дисциплінарну, адміністративну, цивільну та кримінальну відповідальність [24, с. 30].

ВИСНОВКИ

У ході дослідження здійснено теоретичне узагальнення проблеми застосування до засуджених в установах виконання покарань заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї. Одержані результати надали змогу сформулювати наступні висновки:

1. З'ясовано, що на сьогодні персоналу установ виконання покарань надано право використовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби та вогнепальну зброю до засуджених, позбавлених волі. У нормативно-правовому закріпленні цього права мали місце два етапи, а саме: з 1991 по 2017 р., коли це поняття регулювалося на загальному рівні постановою Ради Міністрів УРСР від 27.02.1991 р. № 49, якою затверджено Правила застосування спеціальних засобів при охороні громадського порядку та з 2017 р. до сьогодні зазначена діяльність регулюється постановою КМУ від 20.12.2017 р. № 1024. Сутність поняття «використання заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї» Кримінально-виконавчий кодекс не містить, але в ньому закріплено підстави їх застосування. Проаналізовано нормативно-правову базу, що регулює дане питання - КВК України, Закони «України «Про Національну поліцію», «Про Національну гвардію України», Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань. Здійснено порівняльний аналіз постанови Ради Міністрів Української РСР від 27 лютого 1991 року та постанови КМУ від 27.12.2017 р. № 1024. Проведений аналіз дозволив уточнити сутність поняття «заходи вгамування» (заходи фізичного впливу, спеціальні засоби та використання вогнепальної зброї).

2. Досліджено зміст та соціально-правову природу заходів вгамування, а також наведено їх класифікацію у залежності від різних ознак: наслідків психологічного та фізичного впливу на особу правопорушника, (заходи психологічного впливу; заходи запобіжного характеру; заходи безпосереднього індивідуального впливу на правопорушника; заходи, що здійснюються при проведенні спеціальних операцій), змістовного призначення (засоби

індивідуального захисту, засоби активної оборони, засоби забезпечення спеціальних операцій, засоби для відкриття приміщень, захоплених правопорушниками), нормативної визначеності (засоби, що знаходяться на озброєнні спеціальних підрозділів ДКВС України та засоби, що використовуються іншими правоохоронними органами).

Відмічено, що застосування засобів вгамування повинна мати за мету дотримання відповідного режиму в колоніях та за їх допомогою повинна забезпечуватися особиста безпека засуджених та персоналу установ виконання покарань, вони не мають носити карального характеру.

У дослідження окреслено перелік правових підстав для застосування до засуджених заходів фізичного впливу, спеціальних заходів та вогнепальної зброї та надана їм характеристика. Відзначено, що правові підстави для застосування заходів вгамування визначено у ст. 106 КВК України та продубльовано у Правилах внутрішнього розпорядку установ виконання покарань. З'ясовано, що основою дій персоналу пенітенціарних установ у таких ситуаціях мають виступати фактичні підстави застосування фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї до порушників режиму, як реальний засіб досягнення мети таких дій з боку осіб, які їх застосовували.

З'ясовано особливості та порядок застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї до засуджених, позбавлених волі, персоналом пенітенціарних установ. Загальними вимогами до застосування всіх видів заходів вгамування є наступні: а) зазначена діяльність здійснюється лише у виняткових випадках, що визначені в законодавстві; б) їх використанню має передувати попередження про їх застосування; в) шкода, яка може бути завдана здоров'ю осуджених у результаті їх застосування має бути мінімальною; г) про кожний випадок їх застосування необхідно повідомляти начальника колонії, прокурора, а в деяких випадках і Уповноваженого ВРУ з прав людини; д) адміністрація колонії у разі необхідності зобов'язана негайно надати допомогу потерпілим від застосування фізичної сили, спеціальних засобів або зброї; е) дотримання персоналом установ виконання покарань встановлених законом

обмежень застосування заходів вгамування (до жінок, неповнолітніх, осіб з явними ознаками обмежених можливостей або старості); ж) вогнепальна зброя має застосуватися персоналом колоній лише як крайній захід; з) рішення щодо використання форми та рівня фізичної сили, видів спецзасобів і зброї приймаються самостійно персоналом колоній, а в деяких випадках (наприклад, застосування кайданок чи гамівної сорочки) лише визначеними законом посадовими особами.

3. Охарактеризовано особливості застосування до засуджених фізичної сили, які закріплено у Правилах внутрішнього розпорядку установ виконання покарань та Закону України «Про Національну гвардію України», продубльовано у Законі «України «Про Національну поліцію».

4. Охарактеризовано порядок застосування спеціальних засобів до засуджених, позбавлених волі, перелік яких наведено у Законі України «Про Національну поліцію» та постанові КМУ «Про затвердження переліку та Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань». Відзначено випадки, при яких забороняється застосовувати спеціальні засоби. Характерною особливістю є те, що вид спеціального засобу, час початку та інтенсивність його застосування визначаються з урахуванням обстановки, що склалася, характеру правопорушення та особи правопорушника:

Відзначено, що у законодавчих актах, які визначають види спеціальних засобів та зброї, які працівники колоній можуть застосовувати до засуджених, які позбавлені волі, недостатньо врегульовані процедурні аспекти їх використання. Так, існує потреба внесення уточнень до постанови КМУ «Про затвердження переліку та Правил застосування спеціальних засобів правоохоронними органами України», замінивши словосполучення «військовослужбовцями Національної гвардії України» на «правоохоронні органи України». Порядок застосування спеціальних засобів до правопорушників, який містить ця постанова, розповсюджувався і на персонал установ виконання покарань.

5. З'ясовано порядок застосування вогнепальної зброї до засуджених, який врегульовано Правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, Законами України «Про Національну поліцію» та «Про Національну гвардію України» та нещодавно прийнятою Інструкцією для співробітників поліції про заходи безпеки при поводженні зі зброєю. Інструкція із заходів безпеки при поводженні із зброєю містить ряд уточнюючих заборон і обов'язків, які відсутні в законі про Національну поліцію

Обґрунтовано, що правові засади застосування до засуджених, позбавлених волі, заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї є дещо недосконалими та такими, що потребують удосконалення. Це є однією з причин неправомірного використання засобів вгамування працівниками ДКВС України.

6. Установлено, що працівники пенітенціарних установ за неправомірне застосування фізичної сили, спеціальних засобів та зброї несуть дисциплінарну та кримінальну відповідальність. Аналіз чинного трудового законодавства, дозволив виокремити підстави та особливості застосування до персоналу пенітенціарних установ дисциплінарної відповідальності.

7. Аналіз чинного кримінального законодавства, дозволив виокремити підстави та особливості застосування до персоналу пенітенціарних установ кримінальної відповідальності. Окреслено коло складів злочинів, які можуть вчинятися працівниками ДКВС України у разі неправомірного застосування заходів вгамування до засуджених. Було підкреслено, що існує нагальна потреба прийняття Дисциплінарного статуту пенітенціарної системи, що врегулює питання притягнення працівників пенітенціарних установ до дисциплінарної відповідальності, що поки регулюється нормами Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ України.

Підтримано думку І.О. Колба, що не дивлячись на проведення у сфері виконання покарань України протягом 1991-2018 р. р. реформ, за цей період незмінним залишився зміст процесу, пов'язаного із застосуванням до засуджених, позбавлених волі, фізичної сили, спеціальних засобів і гамівної

сорочки, в основі якого все ще пріоритетними є репресивно-силові, а не вербально-запобіжні методи та методи переконання.

Підтримано заходи, запропоновані І.О. Колбом, які дозволять уникати неправомірного використання заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї проти засуджених в установах відбування покарань, а саме:

а) залучення до забезпечення правопорядку та вирішення інших завдань кримінально-виконавчого законодавства відповідних воєнізованих формувань (територіальних (міжрегіональних)) сил та груп швидкого реагування УВП і СІЗО, що пов'язана з існуванням у межах позбавлення волі не тільки офіційних правил поведінки засуджених, але й нелегітимованих – у виді норм кримінальної субкультури, які й детермінують протиправну поведінку цих осіб, що є підставою для застосування до них заходів вгамування;

б) удосконалення чинного законодавства, що регулює питання застосування заходів вгамування в колоніях, яке є недосконалим та таким, що не відповідає принципам законності, гуманізму та справедливості, а також нормам міжнародного права;

- частину 1 статті 106 КВК України доповнити словосполученням «а також персоналу інших воєнізованих формувань органів та установ виконання покарань, що залучаються до забезпечення правопорядку під час введення режиму особливих умов у колоніях». Для того, щоб норми цієї статті розповсюджувалися, крім персоналу пенітенціарних установи і на службових осіб спеціальних воєнізованих формувань, які іноді залучаються для забезпечення особливих умов режиму у виправних і виховних колоніях;

- ч. 1 ст. 106 КВК України доповнити реченням такого змісту: «Перелік спеціальних засобів, що застосовуються до засуджених, позбавлених волі, визначається Кабінетом Міністрів України, а Правила їх застосування – цим Кодексом, а також іншими законами, які регулюють діяльність правоохоронних органів».

- розробити та прийняти відомчу Інструкцію про умови та порядок застосування до засуджених, позбавлених волі, фізичної сили, спеціальних засобів, гамівної сорочки, службових собак і зброї (до вирішення цього питання на законодавчому рівні);

- пункт 13 Правил застосування спеціальних засобів військовослужбовцями Національної гвардії під час виконання службових завдань, які затверджені постановою КМУ від 20.12.2017 р. № 1024 [17], варто доповнити положенням про зазначені допустимі параметри, які викладені в нормативно-правових актах Міністерства охорони здоров'я України, що дозволить підвищити ефективність запобіжної діяльності з цих питань;

в) для того, щоб уникнути застосування до засуджених заходів вгамування, слід по-новому підійти до формувань складу УВП та воєнізованих формувань. Зокрема, в основу підготовки та підвищення кваліфікації мають бути покладені в обов'язковому порядку два складових елементи: вміння персоналу володіти вербальними методами та методами переконання та досконалі знання ними основних прав і свобод людини та громадянина.